

M. TULLII CICERONIS

DE NATURA DEORUM

LIBRI TRES.

RECOGNOVIT

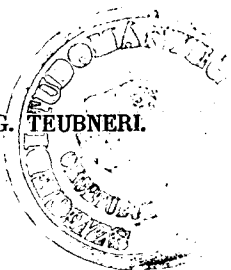
REINHOLDUS KLOTZ.

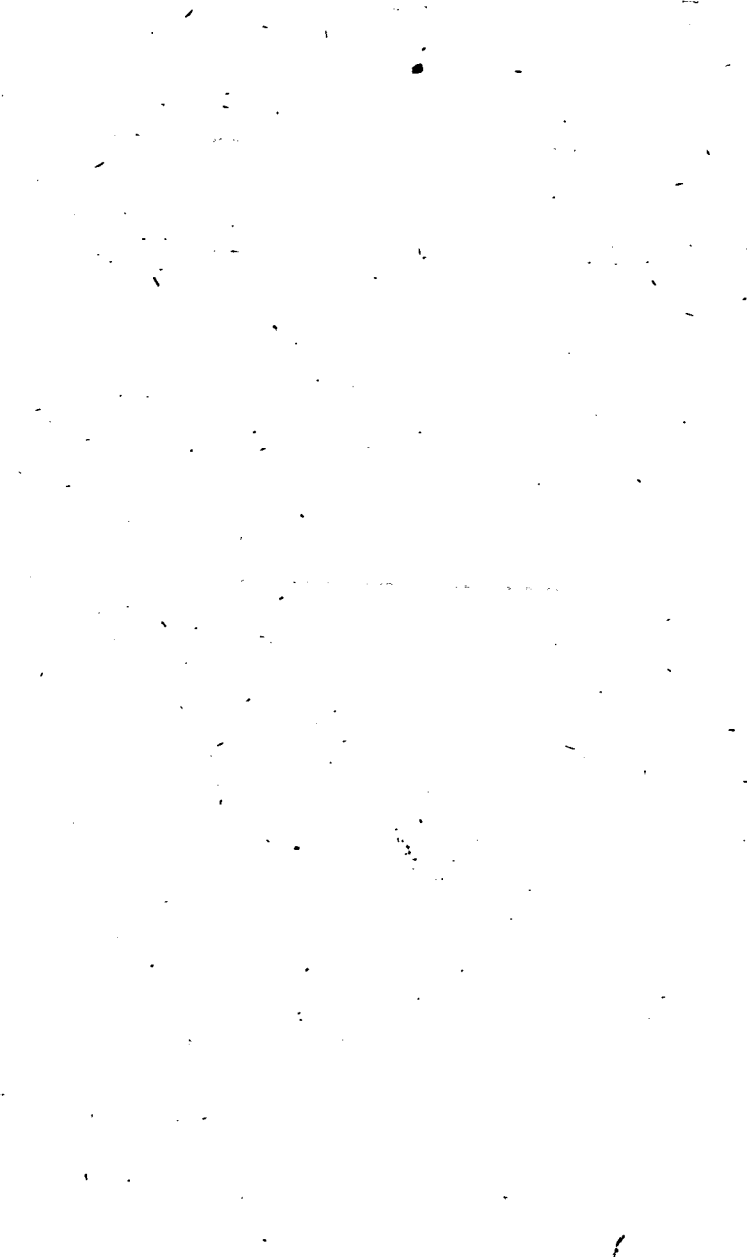

LIPSIÆ

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLV.

M. TULLII CICERONIS

DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his libris, in quibus Cicero sibi omnem fere veterum philo-
sophorum *de natura deorum* doctrinam explicandam sumpsit, hanc
actor rationem secutus est, ut, quae Epicurei de natura deorum doc-
uissent, ea C. Velleio, ei qui annq u. c. 664. tribunatum obtinuit et
iri illius oratoris L. Licinii Crassi familiaris fuisse dicitur lib. *de
atore* III. cap. 21. §. 78., exponenda traderet, quum ipse Phae-
um Atheniensem, qui librum *περὶ θεῶν* scripserat, in hac parte
nscrubenda, ut videtur, sequeretur, ea autem, quae Stoici de na-
a deorum praecepissent, ut Q. Lucilio Balbo, quem eundem etiam
Hortensio loquentem induxerat, explicanda daret, ipse, ut videtur,
hac parte componenda Posidonii Rhodii libros *περὶ θεῶν* secutus.
ntra hos ita disputantem fecit C. Aurelium Cottam, oratorem non
obilem, eum qui natus anno u. c. 630., anno autem 663., quum
natum peteret, post mortem Crassi depulsus per invidiam tribu-
tu et lege Varia reus maiestatis factus et e civitate eiectus in Grae-
in exsilio vixit, anno autem 672. cum L. Sulla rediit et cum
Octavio consul fuit anno u. c. 679., ut is, quae Academici de na-
a deorum docuissent, enarraret: in quorum praeceptis tradendis
ero ipse, ut videtur, Clitomachi Karthaginiensis libros secutus est. Hos
s homines apud C. Cottam feriis Latinis annum inter u. c. 676. et an-
m 679. inter se de natura deorum colloquentes facit, ipso audiente,
i paullo ante in Graecia studio philosophiae operam dederat. Scri-
bat autem hos libros, ut colligi potest ex epist. *ad Atticum* lib.
II. ep. 39. §. 2., ubi petit ut ille sibi mittat libros Phaedri *περὶ
θεῶν*, aestate anni u. c. 709., absolvit certe ante Idus Maias anni
c. 710., ut intelligitur ex lib. I. cap. 4. §. 7. In hoc autem libro
mo *de natura deorum*, quos misit ad M. Brutum, quem scimus in
aeca philosophia cognoscenda multum temporis operaeque posuisse
CIC. IV. 2. 1

et ipsum librum *de virtute* composuisse in ipso prooemio ad M. Brutum scripto M. Tullius de summa difficultate et obscuritate gravissimae huius quaestionis de natura deorum disserit, de qua tam varietate tamque discrepantes philosophorum sint sententiae, quas deinceps paucis enarrat, cap. 1 et 2. §. 1—5. Tum Cicero, quoniam et amici benevole eum admonuerant et invidi inimice vituperaverant, quod philosophiam Graecam Latinis litteris traderet, et universum philosophiae studium defendit et breviter rationem reddit quam curam ipse Academicorum disciplinam potissimum secutus sit, quorum de gravissimis rebus dubitanter loquendi ratio ad hanc ipsam quaestionem maximo opere pertinere videatur, de qua quomodo difficillimum per se sit iudicium, tum tantae doctissimorum hominum discussiones, cap. 3—6. §. 5—14. Dein de disputatione inter C. Aulium Cottam et C. Velleium et Q. Lucilium Balbum se audiente instituta refert, in qua quae a principibus illis trium disciplinarum disputatae sint se dicit his libris exponere constituisse, cap. 6 et 7. §. 15—17. Et in hoc quidem primo libro initium disputandi facit C. Velleius: a reprehensione quidem Platonicae et Stoicae rationis, quarum illud mundum a deo tamquam opifice atque aedificatore profectum contemdebatur, altera *πρόνοιαν*, id est, providentiam inducebat, a qua mundi effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat, cap. 8—10. §. 18—23. Reliquorum deinde omnium philosophorum inde Thalete de deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis, cap. 10—15. §. 24—41., ad ipsam Epicuream de deorum rationem explicanda accedit, quam unam veram esse existimat. Solum enim Epicurum vidisse, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura et sine doctrina anticipationem quamdam deorum, quam ipse appellat *πρόληψιν*, sine qua non intelligi quidquam nec quae nec disputari posse: id ex eo intelligi, quod omnium hominum insit sit mira consensio, ut deos esse statuunt, eamque anticipationem si praenotionem deorum habeant, ut eos beatos et immortales putent: quo consequi, ut nihil negotii nec ipsi habeant nec aliis exhibeant neque ira neque gratia teneantur, quia, quae talia sint, imbecilla sunt omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos propter praestantem virtutem, nullo autem modo timendos, quo uno dicit omnem superstitionem everti, cap. 16 et 17. §. 42—45. Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirere animum et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo, et figuram quidem nullam posse aliam esse non humanam, primum quod natura speciem aliam deorum non habeant deinde quod humana forma sit pulcherrima, tertio quod in alia nulla figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque non sensu, sed mente cerni, non soliditate nec ad numerum, sed imaginibus similitudine et transitio perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam et omnibus bonis affluentem: nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudere

habere exploratum fore se semper in maximis voluptatibus, cap. 18—20. §. 46—56. His expositis contra disputat Cotta, non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat, neque quod neget esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se tum etiam falsum esse, cap. 21—23. §. 57—64. Sed deos esse concedi posse: illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint, ad quae omnia atomis abuti Epicureos, quas negat primo ulla esse, quod nullus sit corporibus vacuus locus, deinde, si sint, effici ut aeterni di non sint et interire possint, quo constituto beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem vitandam quasi corpus et quasi sanguinem excogitata esse, quae quid sint neminem posse intelligere, cap. 23—26. §. 65—74. Quibus autem rationibus humana forma dis adsumatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines praeter Aegyptios et paucas fere alias gentes, eam formam dis cogitatione adfingant, id non a natura esse profectum, sed aut consilio humano aut superstitioni a pictoribus, poëtis, artificibus confirmatae deberi: neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulcrius esse videatur, consequi re vera nihil esse homine pulcrius: non enim dubium esse quin etiam bovi nihil bove, cani nihil cane pulcrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam nisi in figura humana ratio atque etiam beatitudo locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem viderimus, propterea in nulla esse posse. Quod sensus non doceat, rationem docere. Nam si nullum dis negotium, quod membra corporis humani requirat, nihil membris opus esse, cap. 27—37. §. 75—102. Iam in caeteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita, de beatitudine deorum laborare Epicuream rationem: nullam in dis soliditatem esse nec ad numerum permanere illos dicere, sed imaginum similitudine et transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse utrum de deo an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad eas conformationes referri, qui motus inanes appellentur. Quod si imaginibus deorum pulsantur animi, quamquam tota res nugatoria sit, tamen species dumtaxat obiecti animis, non vero cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam *ισονομίαν*, id est, aequilibratam Epicuri, qua, qui natura mortalis sit, ut is etiam immortalis sit effici patet, perabsurdam esse, quod ea sumpta eodem modo colligi possit, quia homines in terra nascantur, etiam in aqua nasci et huius modi absurda plura. Beatus vero quum siue virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus, ne deos quidem illos otiosos beatos esse posse, quos neque voluptate corporis uti posse, in qua summum bonum Epicurus ponat, neque una doloris vacuitate aut adsidua felicitatis suae cogitatione beatos effici posse, et quum semper pulsantur incursione atomorum et imagines ex ipsis semper effluent, non posse non interitum timere, id quod beatitudini prorsus contrarium esse videatur, cap. 37—41. §. 103—114.

Quoniam vero otiosos deos introducant Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil iuvantes homines, omnem sanctitatem deorum et hominum adversus eos pietatem, quamquam verbis illi ponant, re tamen tollere, cap. 41—44. §. 115—124.

I. 1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat causam, id est, principium philosophiae esse inscientiam prudenterque Academicos a rebus incertis adsensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate foedius aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia quam aut falsum sentire aut quod non satis explorate perceptum sit et cognitum sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione plerique, quod maxime veri simile est et quo omnes duce natura vehimur, deos esse dixerunt, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit enumerare sententias. Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur, deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est, eaque nisi diiudicatur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignorance versari.

II. 3. Sunt enim philosophi et fuerunt qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas, quae sanctitas, quae religio? Haec enim omnia pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab iis et si est aliquid a dis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii nec possunt nos iuvare nec volunt

nec omnino curant nec quid agamus animadvertunt nec est quod ab iis ad hominum vitam permanere possit, quid est quod ullos dis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, item pietas inesse non potest, cum qua simul sanctitatem et religionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio vitae sequitur et magna confusio. 4. Atque haud scio an pietate adversus deos sublata fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi et ii quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant, neque vero id solum, sed etiam ab iisdem hominum vitae consuli et provideri: nam et fruges et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a dis immortalibus tribui generi humano putant, multaque, quae dicentur in his libris, colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa di immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non sordides ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tanto opere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in causa et benevolos obiurgatores placare et invidios vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice docendi sunt, qui inimice insectantur repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim quid quaque de re certi haberemus scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictæ patrociniû necopinatum a nobis esse susceptum. Nos

autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur, quod et orationes declarant refertae philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo; Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus.

7. Et si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit quae causa nos impulerit ut haec tam sero litteris mandarem, nihil est quod expedire tam facile possimus. Nam quum otio langueremus et is esset rei publicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri.

8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur.

9. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo fortunae magna et gravi commota iniuria, cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa et omnes inter se aptae colligataeque videantur.

V. 10. Qui autem requirunt quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam necesse est. Non enim tam auctores in disputando quam rationis momenta

quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur: desunt enim suum iudicium adhibere, id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur, qua re ita esset, respondere solitos: *Ipse dixit*. 'Ipse' autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 11. Qui autem admittuntur nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quatuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum relictarumque rerum patrociniū suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed uicem auctoris fortasse desiderant, ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit aetatem: quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. 12. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius, sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius: Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota. Ex quo existit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum quemdam haberent insignem et illustrem, iis sapientis vita regeretur.

VI. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur qui quae sit earum vera

iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si au consenserint omnes aut erit inventus aliquis qui quid verum sit invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut in Synephebis

*Proh deum, popularium omnium, omnium adolescentium
Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro atque imploro fidem*

non levissima de re, ut queritur ille *in civitate fieri facinora capitalia,*

.... ab amico amante argentum accipere meretrix nevoli

14. sed ut adsint, cognoscant, animadvertant quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iurando quid de templis, delubris sacrificiisque solemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit Haec enim omnia ad hanc de dis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certum habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod quum saepe alias tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam familiarem meum accurate sane et diligenter de dis immortalibus disputatum est. Nam quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu accessituque venissem, offendi eum sedentem in exhedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit: Peropportune, inquit venis. Oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio cui pro tuo studio non est alienum te interesse. VII. 16. At qui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, oportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem familiarem tuum desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro, Balbe, velim scire quid sentias. Egone? inquit ille Miror Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse

interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum hoc alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit — me intuens —, ne ignoret quae res agatur, de natura agebamus deorum, quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quam ob rem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas. Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit adridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego: Quid didicerimus Cotta viderit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem et quidem aequum, libero iudicio, nulla eius modi astrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 18. Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset: Audite, inquit, non fuit commenticiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum, nec anum fatidicam, Stoicorum pronoeam, quam Latine licet *providentiam* dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 19. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? Quae molitio, quae ferramenta, qui vectes, quae machinae, qui ministri tanti muneris fuerunt? Quem ad modum autem obaedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est ad omnia, quae talia sunt, ut optata magis quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris, quod, qui non modo natum mundum intro-

duxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est, naturae rationem, qui quidquam quod ortum sit putet aeternum esse posse? quae est enim coagmentatio non dissolubilis aut quid est cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatus: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quem ad modum Platonius deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem sciscitor cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur: nam fateor ea sine mundi conversione effici non potuisse: sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio temporum metiebatur, spatio tamen qualis ea fuerit intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat quod concupisceret deus mundum signis et luminibus tamquam aedilis ornare? Si, ut deus ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito in tenebris tamquam in gurgustio habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? quae si esset, non ea tam diu carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos ergo tanta est facta rerum molitio. An stultorum? At primum causa non fuit cur de improbis bene mereretur: deinde quid est adsecutus, quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi, maxime quod stulti sunt — miserius enim stultitia quid possumus dicere? —: deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vi-

tare venientia possint nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi natura intelligentis in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem immortalem et eundem beatum rotundum esse velint, quod ea forma neget ullam esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri vel quadrati vel conici vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? Nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit: in qua non video ubinam mens constans et vita beata possit insistere. Quodque in nostro corpore, si minima ex parte † significetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu: quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero alia sint ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si di possunt esse sine sensu et mente, cur aquae [*mentem, mentem autem aquae*] adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est nativos esse deos longis intervallis orientes occidentesque; eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum nisi sempiternum intelligere qui possumus? 26. Post Anaximenes aëra deum statuit eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu, quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, quum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit neque motum

sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo.

27. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens nulla re adiuncta qua sentire possit fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum et, quum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest.

28. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quo modo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut caeteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem conventicium quiddam coronae simile efficit — stephanen appellat —, continentem ardorem lucis orbem, qui cingat caelum, quem appellat deum, in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest, multaque eiusdem modi monstra, quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem caeteraque generis eiusdem ad deum revocet, quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur, eademque de sideribus, quae reprehensa iam in alio in hoc omittantur.

XII. 29. Empedocles autem multa alia peccans in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare censet, divinas esse vult, quas et nasci et exstingui perspicuum est et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de dis habere quod liqueat, sint, non sint qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democri-

tus, qui tum imagines earumque circuitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest aut quam formam dei? 30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse: in Legum autem libris quid sit omnino deus anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, *ἀσώματον*, id quale esse possit intelligi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in Legibus et mundum deum esse et caelum et astra et terram et animos et eos, quos maiorum institutis accepimus, quae et per se sunt falsa perspicue et inter se vehementer repugnantia. 31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat. Facit enim in iis, quae a Socrate dicta rettulit, Socratem disputantem formam dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum deum dicere, et modo unum, tum autem plures deos: quae sunt iisdem in erratis fere quibus ea, quae de Platone vidimus. XIII. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui 'Physicus' inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus Platonem avunculum subsequens et vim quamdam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum: 33. Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum ipsum deum dicit esse, modo alium quemdam praeficit mundo eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur, tum caeli ardorem deum dicit esse, non intelligens caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quo modo autem caeli di-

vinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot di, si numeramus etiam caelum deum? Quum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat, etiam prudentia. Quo porro modo mundum movere carens corpore aut quo modo semper se movens esse quietus et beatus potest? 34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior, cuius in libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur, unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixae caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus: septimum Solem adiungit, octavamque Lunam, qui quo sensu beati esse possint intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refert libros, et tum . . . modo mundum, tum mentem divinam esse putat, errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult, eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. 35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et figura. XIV. 36. Zeno autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem divinam esse censet eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quo modo efficiat animantem intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam per omnium naturam rerum pertinentem vi divina esse adfectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam [id est, originem deorum] interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones deorum. Neque enim Iovem neque Iunonem neque Vestam neque

quemquam, qui ita appellatur, in deorum habet numero; sed rebus inanimis atque mutis per quamdam significacionem haec docet tributa nomina. 37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est, qui neque formam dei intelligi posse censeat neque in dis sensum esse dicat dubitetque omnino deus animans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat. Idemque quasi delirans in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. 38. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutare deorum esse vocabulis nuncupatas, ut ne hoc quidem diceret illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius quam aut res sordidas atque deformes deorum honore adficere aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? 39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quin mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim vim divinam in ratione esse positam et universae naturae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem universam, tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem, tum fatalem vim ipsam et necessitatem rerum futurarum, ignem praeterea et eum, quem ante dixi, aethera, tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam

et terram et aëra: solem, lunam, sidera universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque etiam homines eos, qui immortalitatem essent consecuti. 40. Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent, quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum, terramque eam esse, quae Ceres diceretur, similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem, quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. 41. Et haec quidem in primo libro de natura deorum, in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de dis immortalibus dixerit, ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sunt, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens diiungit a fabula.

XVI. 42. Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poëtarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque ut eorum bella, proelia, pugnas, vulnera videremus, odia praeterea, discidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus mortalesque ex immortalis procreatos. 43. Cum poëtarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enigmata aut quod genus hominum quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum? quam appellat *πρόληψιν*.

picurus, id est, anteceptam animo rei quamdam informationem, sine qua nec intelligi quidquam nec quaeri nec isputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo aelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus. [VII. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto alio aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad num omnium firma consensio, intelligi necesse est esse eos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum — sunt enim rebus novis nova ponenda nomina; ut Epicurus ipse *πρόληψιν* appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat —: 45. hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem inculpsit in sententiis, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si certa est, verè exposita illa sententia est ab Epicuro, ‘quòd beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam nec exhibere alteri: itaque neque ira neque gratia terri, quod quae talia essent imbecilla essent omnia.’ Si nihil aliud quaereremus nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum: nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset et beatissima: habet enim venerationem iustam quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset. Intelligitur enim a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari, quibus remotis nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirunt animus et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.

XVIII. 46. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum. Quae enim forma alia occurrit umquam aut vigilantibus

cuiquam aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. 47. Nam quae praestantissimam naturam, vel quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis — nam Cotta modo hoc, modo illud —, quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta describere.

48. Quod si omnium animantium formam vincit homini figura, deus autem animans est, ea figura profecto est quae pulcherrima est omnium, quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest ne virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitentium est.

49. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, ne habet sanguinem, sed quasi sanguinem. XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro quam ut quis ea possit agnoscere, tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderat animo, sed etiam sic tractat, ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur, nec soliditate quadam nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem *σπερμένια* appellat, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis: quum in finita simillarum imaginum species ex innumerabilibus in dividuis existat et ad nos adfluat, tum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intelligentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna.

50. Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est, in qua intelligi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus, id est, aequabilemtributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tantam multitudinem sit, esse immortalium non minorem et, si quae interimant innumerabilia sint, etiam ea, quae conserventur.

infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis quae vita deorum sit quaeque ab iis degatur aetas. 51. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit, nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum fore se semper quum in maximis tum in aeternis voluptatibus. XX. 52. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? Nisi quietum autem nihil beatum est, sive in ipso mundo deus inest aliquis qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur, ne ille est implicatus molestis negotiis et operosis! 53. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem qui caetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quem ad modum natura efficere sine aliqua mente possit non videtis, ut tragici poëtae, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum: 54. cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis, in quam se iniiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae interiecto inani cohaerescunt tamen inter se et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur eae rerum formae et figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem curio-

sum et plenum negotii deum? 55. Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam ἐπιτακτικὴν dicitis, ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui tamquam aniculis et iis quidem indoctis fato fieri videantur omnia? Sequitur μαντικὴ vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates, coniectores nobis essent colendi. 56. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile rem tantam tamque praeclearam incohatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit quam audiendi.

XXI. 57. Tum Cotta comiter, ut solebat: Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet qua re verum sit aliquid quam qua re falsum. Idque quum saepe tum, quum te audirem paullo ante, contigit. Roges me qualem deorum naturam esse ducam, nihil fortasse respondeam. Quaeras putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita, nihil dicam mihi videri minus. Sed ante quam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. 58. Saepe enim de familiari illo tuo videor audisse, quum te togatis omnibus sine dubio anteferet et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet, sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam uberius id dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen de re obscura atque difficili a te dictum esse dilucide, neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius quam solent vestri. 59. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam frequenter et quidem ipso auctore Philone, credo, ut facilius iudicarem quam illa bene refellerentur, quum a principe Epicureorum accepissem quem ad modum

dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, quum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium — bona venia me audies — in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. 60. Nec ego nunc ipse aliquid adferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus et maxime in physicis quid non sit citius quam quid sit dixerim. XXII. Roges me quid aut quale sit deus, auctore utar Simonide, de quo quum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit. Quum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit. Quum saepius duplicaret numerum dierum admiransque Hiero requireret cur ita faceret: Quia quanto diutius considero, inquit, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror — non enim poëta solum suavis, verum etiam caeteroqui doctus sapiensque traditur —, quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. 61. Epicurus vero tuus — nam cum illo malo disserere quam tecum — quid dicit, quod non modo philosophia dignum esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne di necne sint. Difficile est negare. Credo, si in contione quaeratur, sed in huius modi sermone et in consessu facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. 62. Sed vide quam tecum agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum caeteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere mihi que ipsi in primis deos esse. Itaque non pugno. Rationem tamen eam, quae a te adfertur, non satis firmam puto. XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum esse dixisti cur esse deos conlteremur. Quod quum leve, per se tum etiam falsum est. Primum enim unde tibi notae sunt opiniones nationum?

Equidem arbitror multas esse gentes sic immanitate effertas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. 63. Quid? Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, quum in principio libri sic posuisset: ‘De divis, neque ut sint neque ut non sint, habeo dicere’, Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione combusti. Ex quo equidem existimo tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe quum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

*Tubulus si Lucius unquam,
Si Lupus aut Carbo aut Neptuni filius,*

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam impurus fuisset? 64. Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum quam videtur. Sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

65. Concedo esse deos: doce me igitur unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. Hinc quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim quod vacet corpore, corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest. XXIV. 66. Haec ego nunc physicorum oracula fundo, vera an falsa nescio, sed veri tamen similia quam vestra. Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca: ex his effectum esse caelum atque terram nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu quam de ista auctoritate deiecerit. Ante enim iudicasti Epicureum te esse oportere quam ista cognovisti. Ita

neceſſe fuit aut haec flagitia concipere animo aut ſuſceptae philoſophiae nomen amittere. 67. Quid enim mereas ut Epicureus eſſe deſinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deſeram. Iſta igitur eſt veritas? Nam de vita beata nihil repugno: quam tu ne in deo quidem eſſe ceſes, niſi plane otio langueat. Sed ubi eſt veritas? In mundis, credo, innumerabilibus omnibus minimis temporum punctis aliis naſcentibus, aliis cadentibus. An in individuis corpusculis tam praeclara opera nulla moderante natura, nulla ratione fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis conſtare omnia—Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. 68. Sint ſane ex atomis: non igitur aeterni. Quod enim ex atomis, id natum aliquando eſt. Si natum, nulli di ante quam nati: et ſi ortus eſt deorum, interitus ſit neceſſe eſt, ut tu paullo ante de Platonis mundo diſputabas. Ubi igitur illud veſtrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis ſignificatis deum? quod quum efficere vultis, in dumeta correptis. Ita enim dicebas, non corpus eſſe in deo, ſed quaſi corpus, nec ſanguinem, ſed tamquam ſanguinem.

XXV. 69. Hoc perſaepe facitis, ut, quum aliquid non veri ſimile dicatis et effugere reprehensionem velitis, adferatis aliquid quod omnino ne fieri quidem poſſit, ut ſatius fuerit illud ipſum, de quo ambigebatur, concedere quam tam impudenter reſiſtere. Velut Epicurus, quum videret, ſi atomi ferrentur in locum inferiorem ſuoſte pondere, nihil fore in noſtra poteſtate quod eſſet earum motus certus et neceſſarius, invenit quo modo neceſſitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, quum pondere et gravitate directo deorſus feratur, declinare paullulum. 70. Hoc dicere turpius eſt quam illud, quod vult, non poſſe defendere. Idem facit contra dialecticos: a quibus quum traditum ſit in omnibus diiunctionibus, in quibus ‘aut etiam aut non’ poneretur, alterum utrum verum eſſe, pertimuit ne, ſi conceſſum eſſet huius modi aliquid: ‘Aut vivet cras aut non vivet Epicurus’, alterum utrum fieret neceſſarium, totum hoc ‘aut etiam aut non’ negavit eſſe neceſſarium:

quo quid dici potuit obtusius? Urguebat Arcesilas Zenonem, quum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur, Zenonem autem non nulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuncios dixit esse. Nihil horum nisi calde. Graviorem enim plagam accipiebat, ut leviolem repelleret. 71. Idem facit in natura deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem quale esset, si id in ceris fingeretur aut fictilibus figuris. In deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis intelligere non possum. Ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. 72. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod ei non praedicanti tamen facile equidem crederem sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse. Nihil enim ei olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit, quem virum, di immortales! et sunt qui putent audisse: ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quemdam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum: ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat: sed quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. 73. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur, quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid enim in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia

fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istuc quasi corpus et quasi sanguinem quid intelligis? 74. Ego enim te scire ista melius quam me non fateor solum, sed etiam facile patior: quum quidem semel dicta sunt, quid est quod Vel-leius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit intelligo, quasi corpus et quasi sanguis quid sit nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu quidem intelligis. XXVII. 75. Illud video pugnare te, spécies ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida: dicemus igitur idem quod in Venere Coa, corpus illud non est, sed simile corporis, nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines re-rum esse. Fac id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. 76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, quod, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat, nec esse humana ullam pulcriorem. Tertiam rationem adfertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. 77. Primum igitur quidque consideremus quale sit. Adri-pere enim mihi videmini quasi vestro iure rem nullo modo probabilem. Omnino quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret species istas hominum col-latas in deos aut consilio quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices. Erat enim non facile agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imi-tatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulcrius nihil videatur. Sed tu hoc, physice,

non vides quam blanda conciliatrix et quam sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam quae non sui generis belua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulcrius quam hominem putaret, eam esse causam cur deos hominum similes putaremus?

XXVIII. 78. Quid censes, si ratio esset in beluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego — dicam enim ut sentio —, quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere pulcriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figurae quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus, qualis ille maritimus Triton pingitur natantibus invehens beluis adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. 79. Et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? Quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video quid adriseris, sed ita tamen se res habet. Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

*Constiteram exorientem Auroram forte salutans,
Quum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visus pulcrior esse deo.*

Huic deo pulcrior: at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur? Redeo ad deos.

XXIX. 80. *Ecquos, si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? An omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? Nam si plures, aliam esse alia pulcriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio.* 81. *Quid? si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis occurrere, tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: a parvis enim Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu: at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria: firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum.* 82. *Etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris: at vero ne fando quidem auditum est crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle quam tibi illam vestram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argia nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Hammonis Iovis.* XXX. 83. *Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit Iovem semper barbaturum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem laudamus [scilicet] Athenis Vulcanum, eum quem fecit Alcaemenes, in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis: claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age et his vocabulis esse deos*

faciamus, quibus a nobis nominantur. 84. At primum quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire quod nescires quam ista effluentem nauseare atque ipsum sibi displicere? An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid ergo? solem dicam aut lunam aut caelum deum? Ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? qui potest esse in eius modi trunco sapientia? Haec vestra sunt. 85. Si igitur nec humano . . . , quod docui, nec tali aliquo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem. Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes: quamquam video non nullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis *νομάς δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est: 'Quod beatum et immortale est, id nec habet nec exhibet cuiquam negotium.' XXXI. In hac ita exposita sententia sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime vafro male existimant. 86. Dubium est enim utrum dicat aliquid iste beatum et immortale an, si quod sit [id esse immortale]. Non animadvertunt hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte quam paullo ante te. Ille vero deos esse putat nec quemquam vidi qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot milia latrocinantur morte proposita: alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret aut hos religionis.

87. Sed quoniam non audes — iam enim cum ipso Epicuro loquar — negare esse deos, quid est quod te impediat aut solem aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab eisdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Num quid tale, Epicure, vidisti? 88. Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova adfert. Ita fit ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae? Ut, si Seriphi natus esses nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi quales essent diceretur? si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum, quae funditus gens vestra non novit, argumenta sententiae conclusisti: beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse.

XXXII. 89. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, nec rationem esse nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istuc gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. 90. Nec vero intelligo cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere quam homines deorum. Quaeres quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video. Sed hoc

dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos: di enim semper fuerunt, nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri: at homines nati: ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant forma di immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna — nihil enim ratione in rerum natura factum esse vultis —, sed tamen quis iste tantus casus? 91. unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de caelo putamus in terras et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: deorum cognationem agnoscerem non inuitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum ut essemus similes deorum. Et nunc argumenta quaerenda sunt quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem quam falsa convincere! XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose, ut mihi quidem admirari luberet in homine esse Romano tantam scientiam, usque a Thale Milesio de deorum natura philosophorum sententias. 92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes quae sit utilitas quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum est? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus et non loquetur, dentes, palatum, fauces nullum ad usum, quaeque procreationis causa natura corpori adfinxit, ea frustra habebit deus, nec externa magis quam interiora, cor, pulmones, iecur, caetera, quae detracta utilitate quid habent venustatis? quando quidem haec esse in deo propter pulcritudinem vultis. 93. Istitisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen.... Tantum

Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri? Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albucium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram, quum Epicurus Aristotelem vexarit contumeliosissime, Phaedoni Socratico turpissime male dixerit, Metrodori sodalis sui fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus, Nausiphanem, magistrum suum, a quo [non] nihil didicerat, tam male acceperit. XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, caeteros, figebat maledictis, sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam vocabat. 94. Tu ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis ut concedamus eandem hominum esse et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio, ad excrementum etiam sermo et oratio. 95. Nam quod et mares deos et feminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari satis non possum unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est — utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt —, verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque corporis vacuum cadere non potest? 96. Nihil aliud dicitis nisi: Numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum praeter hunc umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non rescenta milia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es

dicere? Ratio docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci atque ut animi, item corporis? Cur igitur, quum caeteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus quam figura. XXXV. 97. An quidquam tam puerile dici potest, ut eundem locum diutius urgeam, quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus! Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? Atque, ut Ennius,

Simia quam similis turpissima bestia nobis!

At mores in utroque dispares. Elephanto beluarum nulla prudentior. At figura quae vastior? 98. De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores et moribus simillimis figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. Tu enim sumebas nisi in hominis figura rationem inesse non posse: sumet alius nisi in terrestri, nisi in eo, qui natus sit; nisi in eo, qui adoleverit, nisi in eo, qui didicerit, nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo, postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est quod te una forma conturbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta manent. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri quid loquere. 99. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore quidquid supervacaneum sit aut usum non habeat obstare. Quam molestum est uno digito plus habere! Quid ita? quia nec ad speciem nec ad usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non di-

ito uno redundat, sed capite, collo, cervicebus, lateribus, vo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra erminent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, ulmones, iecur. Haec enim sunt domicilia vitae: oris quidem abitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. XXXVI. 100. Et os vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praecularis, quum ipsum mundum, quum eius membra, caelum, erras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec creasset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiam si aberrant a coniectura, video tamen quid sequantur. Tu quod opus indidem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inuis, in animo insitam informationem quamdam dei. Et arbati quidem Iovis, galeatae Minervae: num igitur esse deos putas? 101. Quanto melius haec vulgus imperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuunt, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clipeum, fuscinam, fulmen et si actiones quae sint deorum non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt: velut aves maximam vim serpentium conficiunt, quum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: averunt pestem ab Aegypto, quum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt, ex quo fit ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, et felium dicere, sed nolo esse longus. Ita concludam, quoniam beluas a barbaris propter beneficium consecratas, et deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. 102. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus quasi pueri delicati nihil cessatione melius existimat. XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam dum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum

sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit! Haec oratio non modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit, si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

103. Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis est imago: quod eius est domicilium, quae sedes, qui locus quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet et fruatur qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua, superior aëri, ignibus altissimam ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes sunt quaedam etiam quae igne nasci putentur appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. 104. Quaero igitur vester deus primum ubi habitet, deinde quae causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando, postremo, quare hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant quod sine naturae accommodatum, deus quid appetat, ad quam deus quae rem motu mentis ac ratione utatur, postremo quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quidquid enim horum appetigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperiri non potest. 105. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem neque eandem ad numerum permanere eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur neque deficiat unquam ex infinitis corporibus similibus accessio, eoque fieri ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet. XXXVIII. Hoc, per ipsum deos, de quibus loquimur, quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent nec habent ullam soliditatem nec eminentiam, quid interest utrum de Hippocentaurum an de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi caeteri philosophi motum inanem vocant, vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. 106. Uigitur, Ti. Gracchum quum videor contionantem in Capitolio videre de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum

nimi dico esse inanem, tu autem et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerint, tum ad animum meum referantur, hoc idem fieri in deo, cuius membra facie pellantur animi, ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. 107. Fac imagines esse, quibus pulsentur animi, species dumtaxat obicitur quaedam, non etiã cur a beata sit, cur aeterna. Quae autem istae imagines vestrae sunt unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est nec vos exitum reperitis totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est quod minus probari possit quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma, qua illi fuerunt? Quo modo ergo illi? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est, imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. 108. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simul et mihi collubitum est, praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res, Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. Tanta est impunitas garriendi. XXXIX. 109. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me licere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista deriditis. Quo modo enim probas continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibratam — sic enim *ισονομίαν*, si placet, appellemus — et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales, et quoniam nascuntur in terra, nascantur in aqua. 'Et quia sunt quae interimant, sunt quae conservent.' Sint sane, sed ea quae conservent, quae sunt? 110. Deos

istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies et individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent quae nulla sunt, pellere se ipsa et agitari inter se concurs fortasse possent, formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis.

XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nulli modo, virtus autem actuosa et deus vester nihil agens, ex pers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. 111. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo nempè ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quos pudeat quarundam Epicuri vocum, quibus ille testatur se ne intelligere quidem ullum bonum quo sit seiunctum a delicatis et obscœnis voluptatibus, quae quidem non erubescens persequitur omnes nominatim.

112. Quem cibum igitur aut quas potiones aut quas vocur aut florum varietates aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus. Ac poëta quidem nectar ambrosiam epulas comparant et aut Iuventem aut Ganymedem pocula ministrantem, tu autem, Epicure; quid facies? Neque enim unde habeat ista deus tuum video nec quo modo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est quam deorum; quod pluribus generibus fruitur voluptatum. 113. At has leviores dici voluptates, quibus quasi titillatio — Epicuri enim hoc verbum est — adhibetur sensibus. Quo usque ludis? Nam etiam Philo noster ferre non poterat aspernari Epicureas molles et delicatas voluptates: summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collegae sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem fratrem suum Metrodorus, quod dubitet omnia quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri, neque id semel dicit, sed saepius. Adnuere te video. Nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: — alia e-

ea quaestio —, sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes: ita vestro iudicio ne beatos quidem. XLI. At dolore vacant. Satis est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 114. Cogitat, inquit, adsidue beatum esse se: habet enim nihil aliud quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi: 'Mihi pulcre est', et: 'Ego beatus sum', cogitantem. Nec tamen video quo modo non vereatur iste deus beatus ne intereat, quum sine ulla intermissione pulse- tur agiteturque atomorum incursione sempiterna quumque ex ipso imagines semper adfluant. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

115. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium aut Scaevolam pontifices maximos te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim cur deos ab hominibus colendos dicas, quum di non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 116. At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam adlicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversus deos, cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum, qui quam ob rem colendi sint non intelligo nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

XLII. 117. Quid est autem quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes supersticiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit nec esse deos nec non esse. Horum

enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. 118. Quid? ii, qui dixerunt totam de dis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omner religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, quae ea, quae prodesse hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? 119. Quid? qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse eosque esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus et secutus est praeter caeteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse videtur religionem an penitus totam sustulisse? Omitte Eleusina, sanctam illam et augustam,

Ubi iniantur gentes orarum ultimae,
praeter eo Samothraciam eaque, quae Lemni
Nocturno aditu occulta coluntur,
Silvestribus saepibus densa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis natura cognoscitur quam deorum.

XLIII. 120. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum, tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit, tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent vel nocere, tum ingentes quasdam imagines tantasque ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti quam Democrito digniora. 121. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest, quis admirari, quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radi

ritus religionem, quum dis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quem enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam. Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius aut quid praestantiùs bonitate et beneficentia? Qua quum carere deum vultis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit ut non modo homines a dis, sed ipsi di inter se ab aliis alii negligantur. XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur! Censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius. Quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. 122. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficis et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum, quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur, hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a dis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. 123. Ludimur ab homine non tam faceto quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si di humana non curant? quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri quaeque is de dis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membro-

rum ne minimo quidem, exilem quemdam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquere deos. 124. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia nulla hominum caritate teneatur, valeat: quid enim dicam propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam ut dicitis; omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER SECUNDUS.

A R G U M E N T U M.

Hic liber brevi praemisso prooemio continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, qui totum locum in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse deos, deinde quales essent, tum mundum ab eis administrari, postremo consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen his argumentis confirmatur. Nam primo, quod omnium consentiens sit de dis opinio, natura evidens sit necesse esse, deinde deos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse, praedictiones item et praesensiones rerum futurarum esse deos clamare, omnium vero maxime miram totius mundi varietatem, pulcritudinem, ordinem rerumque omnium ad utilitatem conspirationem. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi posse esse aliquam mentem divinam. Nam si caetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habeamus necesse esse et, quum caetera omnia mundus habeat, quod sit omnium optimum, id ipsum cur non habeat nullam esse rationem. Omnes porro concedere nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: qua re, quum ratione nihil sit melius, ea quoque in mundo insit necesse esse,

qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur, cap. 2—8. §. 1—22. His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huius modi est: Omnia, quae alantur et crescunt, ea temperatione caloris oriri et augeri, omnesque partes mundi calore fultas sustineri, itaque etiam mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eumque tueatur, quae quoniam mundi principatum (*τὸ ἡγεμονικόν*) ut in homine mens obtineat et sit vel optima omnium, in hac sensus quoque et ratio insint necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores, ex quo concludi posse mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum, quod motu suo cieatur, qui vel Platone auctore tantum in animos cadat, cap. 8—12 §. 23—32. Altera ratio est eius modi: In omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura vel universo ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici, quod nihil, ut in caeteris naturis, obsistere possit. Ergo quum in his, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio, bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum, homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, in quibus ab initio insit recta et constans ratio, quae deo tribuenda sit, id est, mundo. Eodem fere modo effici esse in mundo summam virtutem et sapientiam, cap. 12—14. §. 33—39. Sed mundi divinitate perspecta astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura totaque esse calida et pellucida. Absurdum autem esse, si res ex aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, quas ibi multo acriores esse debere, idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari, cap. 15 sq. §. 39—43. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque declarari mirabili ordine eorum et constantia, quae neque naturam significet, quod sit plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuat. In quo ridicule errare dicit Epicurum, qui humanam figuram dis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse, cap. 16—23. §. 43—60. Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primo, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari, deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari, beneficiis porro excellentes viros in caelum fama et voluntate sublatos esse, denique ex physica ratione multos fluxisse poetarum deos, cap. 23—29. §. 60—75. His duabus rebus constitutis, et deos esse et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis astringitur de more Stoicorum. Primum ab eo ipso, quod di sint, ducitur, cap. 30—32. §. 76—80., alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime gerantur, cap. 32. §. 81—83., tertium autem ex admiratione rerum cae-

lestium et terrestrium arcessitur, qui locus copiose admirabiliterque explicatur. Tertiæ huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quæ istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum, id quod quatuor argumentis fit, quorum primum ductum est a corporis humani structura, alterum a perfectionibus animi, tertium ab utilitate, quam res quum caelestes tum terrestres hominibus adferant, quartum denique ab illustrium, quibus di consuluerint, hominum exemplis, cap. 33—36. §. 83—167. Denique brevi peroratione concluditur, cap. 37. §. 168.

I. 1. Quæ quum Cotta dixisset, tum Velleius: Ne ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congre-
 gri conatus sim! Nam neque indisertum Academicum pertimuissem nec sine ista philosophia rhetorem quamvis eloquentem: neque enim flumine conturbor inanum verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias: nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. 2. Tum Balbus: Eundem equidem malletm audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pontificis et Cottæ de dis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es quid initio dixerim, facilius me, talibus præsertim de rebus, quid non sentirem quam quid sentirem posse dicere? 3. Quod si haberem aliquid quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus: Geram tibi morem et agam quam brevissime potero: etenim convictis Epicuri erroribus longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de dis immortalibus quaestionem in partes quattuor. Primum docent esse deos, deinde quales sint, tum mundum ab iis administrari, postremo consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone quæ priora duo sunt sumamus, tertium et quartum; quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus et iis de rebus agimus, quæ sunt etiam negotiis anteponendæ.

II. 4. Tum Lucilius: Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, quum caelum suspeximus caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius:

Aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem,
illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia nutu regentem et, ut idem Ennius,

patrem divomque hominumque

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intelligo cur non idem sol sit an nullus sit dubitare possit. 5. Qui enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterare potuisset. Etenim videmus caeteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim Hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest quae illa quae quondam credebantur apud inferos portenta extimescat? Opinionum enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in caeteris deorum cultus religionumque sanctitates existunt in dies maiores atque meliores. 6. Idque evenit non temere nec casu, sed quod et praesentiam saepe divi suam declarant, ut et apud Regillum bello Latinorum, quum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Polux ex equis pugnare visi sunt et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nunciaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adolescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent regem Persen illo die captum, senatui nunciavit, et primo quasi temere de re publica locutus in carcerem coniectus est, post a Paulo litteris adlatis, quum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatis Locri maximo proelio

devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coegerunt. III. 7. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant nisi hominibus ea [quae sint] ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaräum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiaret, ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent? Qui risus classe devicta multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. 8. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Trasumenum scribit cum magno rei publicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest eorum imperiis rem publicam amplificatam, qui religionibus paruisent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, caeteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur, religione, id est, cultu deorum multo superiores. 9. An Atti Navii lituus ille, quo ad investigandum suam regionem vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed negligentia nobilitatis augurii disciplina ommissa veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae rei publicae partes, in his bella, quibus rei publicae salus continentur, nullis auspiciis administrantur, nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus, nulla, quum viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. 10. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam impe-

ratores etiam se ipsos dis immortalibus capite velato verbis certis pro re publica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmantur, quae dubia nemini debent esse. IV. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione C. Figulo consulibus res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus consul iterum crearet, primus rogator, ut eos rettulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilo minus peregisset remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum rettulit. Senatus quos ad soleret referendum censuit. Haruspices introducti responderunt non fuisse iustum comitorum rogatorem. 11. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira: 'Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi et augur et auspicato? an vos, Tusci ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitorum potestis?' Itaque tum illos exire iussit. Post autem e provincia litteras ad collegium misit se, quum legeret libros, recordatum esse vitio sibi tabernaculum captum fuisse [hortos Scipionis], quod, quum pomoerium postea intrasset habendi senatus causa, in redeundo, quum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules: abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud sciam an omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit quam haerere in re publica religionem: consules summum imperium statim deponere quam id tenere punctum temporis contra religionem. 12. Magna augurum auctoritas. Quid? haruspicum ars nonne divina? Haec innumeralia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est: deorum autem interpretes sunt, deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a dis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter

omnes omnium gentium summa constat. Omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum esse deos. V. 13. Quales sint varium est: esse nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque commoditatum complurium copia: 14. tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi cruentis, tum labibus aut repentinis terrarum hiatibus, tum praeter naturam hominum pecudumque portentis, tum facibus visis caelestibus, tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri cincinnatas vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenunciae, tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquilio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est, quibus exterriti homines vim quamdam esse caelestem et divinam suspicati sunt. 15. Quartam causam esse eamque vel maximam aequabilitatem motus, conversionem caeli, solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulcritudinem, ordinem, quarum rerum aspectus ipse satis indicaret non esse ea fortuita. Ut si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit, quum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat qui praesit et cui pareatur, multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuatur necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. VI. 16. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse repperisse videatur. 'Si enim' inquit 'est aliquid in rerum natura quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id, quod illud efficit,

homine melius. Atqui res caelestes omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris quam deum? Etenim si di non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? In eo enim solo est ratio, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis adrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus.' 17. An vero, si domum magnam pulcramque videris, non possis adduci ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes, tantum ergo ornatum mundi, tantam varietatem pulcritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum si tuum ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videre? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli plenioram naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi collocati sint. 18. Et tamen ex ipsa hominum sollertia esse aliquam mentem et eam quidem acriorem et divinam existimare debemus. 'Unde enim hanc homo adripuit?' ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus apparet, quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igni, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus. VII. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An caetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulcrius, nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod opti-

mum esse concedimus. 19. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut tot rebus ipsis se immutantibus solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci, aut aestus maritimi fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. 20. Atque haec quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur, sic orationis flumine reprehensoris convicia diluuntur, angustia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:

VIII. 21. 'Quod ratione utitur, id melius est quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur.' Similiter effici potest sapientem esse mundum, similiter beatum, similiter aeternum. Omnia enim haec meliora sunt quam ea, quae sunt his carentia, nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur esse mundum deum. 22. Idemque hoc modo: 'Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt: non igitur caret sensu mundus.' Pergit idem et urguet angustius: 'Nihil' inquit 'quod animi quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes compotesque rationis. Animans est igitur mundus compositusque rationis.' Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: 'Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur, num dubitares quin inesset in oliva tibi-cinii quaedam scientia? Quid? si platani fidiculas ferrent numerose sonantes, idem scilicet censeret in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiens-

ae iudicetur, quum ex se procreet animantes atque sa-
entes?"

IX. 23. Sed quoniam coepi secus agere atque initio di-
eram — negaram enim hanc primam partem egere oratione,
quod esset omnibus perspicuum deos esse —, tamen id ipsum
rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet,
ut omnia, quae alantur et quae crescant, contineant in se
vim caloris, sine qua neque ali possent neque crescere. Nam
igne, quod est calidum et igneum, cielur et agitur motu
proprio, quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo
et aequabili, qui quam diu remanet in nobis, tam diu sen-
sus et vita remanet, refrigerato autem et exstincto calore
occidimus ipsi et exstinguimur. 24. Quod quidem Clean-
thes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in
omni corpore: negat enim ullum esse cibum tam gravem,
qui is nocte et die concoquatur, cuius etiam in reliquiis
restat calor is, quas natura respuerit. Iam vero venae et ar-
teriae micare non desinunt quasi quodam igneo motu anim-
versumque saepe est, quum cor animantis alicuius evul-
sum ita mobiliter palpiteret, ut imitaretur igneam celeritatem.
Omne igitur, quod vivit, sive animal sive terra editum, id
vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet
vera caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem
mundum pertinentem. 25. Atque id facilius cernemus toto
rege hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato.
Omnes igitur partes mundi — tangam autem maximas — ca-
lore fultae sustentur: quod primum in terrena natura per-
cipi potest: nam et lapidum conflictu atque tritu elici-
gnem videmus et recenti fossione terram fumare calen-
tem, atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et
id maxime fieri temporibus hibernis, quod magna vis ter-
rae cavernis continetur caloris eaque hieme fit densior ob
eamque causam calorem insitum in terris continet artius.

X. 26. Longa est oratio multaeque rationes quibus doceri
possit omnia, quae terra concipiat semina, quaeque ipsa ex
se generata stirpibus infixae contineat, ea temperatione ca-
loris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum
esse calorem primum ipse liquor aquae declarat et effusio,

quae neque conglaciaret frigoribus neque nive pruinaque concrederet, nisi eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis durescit humor et idem vicissim mollior tepor factus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit in tantis illis humoribus esse inclusum calorem. Nec enim ille externus et adventicius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus, quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est exper calor. 27. Ille vero et multo quidem calore admixtus est. Ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quas vapor quidam aër habendus est. Is autem existit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernerimus possumus in iis aquis, quae effervescent subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est et caeteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. 28. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diurnitate servari, eoque magis, quod intelligi debet calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere.

XI. 29. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in bellis quiddam simile mentis, unde orientur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem hoc dico, quod Graeci *ἡγεμονικόν* vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. Ita necesse est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

30. Videmus autem in partibus mundi — nihil est enim in omni mundo quod non pars universi sit — inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobiliorque multo est ob easque causas aptior ad sensus commovendos quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. 31. Absurdum est igitur dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur et propterea moveantur ac sentiant mundum esse sine sensu, qui integro et puro et libero eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur, praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur? XII. 32. Audiamus enim Platonem quasi quemdam deum philosophorum: cui duos placet esse motus, unum suum, alterum externum, esse autem divinius quod ipsum ex se sua sponte moveatur quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit ab iisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur, animus sit necesse est: ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri quae non sit minoris quam nosmet ipsi sumus, sic mundum universum pluri esse necesse est quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluri esse quam mundum omnem oporteret.

33. Atque etiam, si a primis incohatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam

perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius quam ut ea alendo atque augendo tue retur. 34. Bestiis autem et sensum et motum dedit et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: hoc homini amplius, quod addidit rationem, quae regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. XIII. Quartus autem gradus est et altissimus eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est, mundo, in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. 35. Neque enim dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim invite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut picturae et fabrica caeteraeque artes habent quemdam absoluti operis effectum, sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim caeteris naturis multa externa quo minus perficiantur possunt obsistere, universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum quo nulla vis possit accedere. 36. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur, quae quoniam talis est, ut et praesit omnibus et eam nulla res possit impedire, necesse est intelligentem esse mundum et quidem etiam sapientem. Quicquam autem est inscitius quam eam naturam, quae omnes res si complexa, non optimam dici, aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii competentem, postremo sapientem? Qui enim potest aliter esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius quam deterrima, nec vero si rationis particeps sit nec sit tamen a principio sapiens non sit deterior mundi potius quam humana condicio: homo enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam

iam absurdum est et sapiens a principio mundus et deus habendus est. 37. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. XIV. Scite enim Chrysippus, ut clipei causa involucrum, vaginam autem gladii, sic praeter mundum caetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causa, animantes autem hominum, ut equum vehendi causa, arandi bovem, venandi et custodiendi canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. 38. Sed mundus, quoniam omnia complexus est neque est quidquam quod non insit in eo, perfectus undique est. Qui igitur potest ei deesse id, quod est optimum? Nihil est autem mente et ratione melius. Ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo quam in eculeo, in cane quam in catulo, in viro quam in puero, item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. 39. Est autem nihil mundo perfectius, nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est, et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igitur in mundo facilius! Est ergo in eo virtus: sapiens est igitur et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura totaque sunt calida atque perlucida, ut ea quoque rectissime et animantia esse et sentire atque intelligere dicantur. 40. Atque ea quidem tota esse ignea duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis et candor illustrior est quam ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat, et is eius tactus est, non ut tapefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. 'Ergo' inquit 'quum sol igneus sit Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit perma-

nere, necesse est aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. 41. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque adficit.' Negat ergo esse dubium horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat ut omnia floreat et in suo quaeque genere pubescant. Qua re quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. 42. Quum enim aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, absurdum esse Aristoteli videtur in ea parte, quae sit ad gignenda animantia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aetherium locum obtinent, qui quoniam tenuissimus est et semper agitur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et mobilitate celerissima esse. Qua re quum in aethere astra gignantur, consentaneum est in his sensum inesse et intelligentiam, ex quo efficitur in deorum numero astra esse ducenda. XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. 43. Quin etiam cibo quo utare interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheriam partem mundi incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia — nihil est enim quod ratione et numero moveri possit sine consilio — in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat, — est enim plena rationis — neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. 44. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo,

quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut i aut voluntate, moveri autem solem et lunam et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere eorsum aut levitate in sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest maior esse? Restat igitur ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat non indocte solum, verum etiam impie faciat, si leos esse neget. Nec sane multum interest utrum id neget in eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim qui nihil agit esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem. XVII. 45. Restat ut qualis eorum natura sit consideremus. In quo nihil est difficilius quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut nisi figuris hominum constitutis nihil possent de dis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius, ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accommodem quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil excellentius fieri potest, animantem esse et deum iudicem. 46. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intelligere qualis sit volubilis et rotundus deus, tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius quam id, quod his careat. 47. Ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis mundum esse compotem. Qua ratione deum esse mundum concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre vos plane.

expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulcriorem quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchrior dumtaxat aspectu, quod mihi tamen ipsum non videtur quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil amfractibus nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantissimae sint, ex solidis globus — sic enim *σφαῖρα* interpretari placet —, ex planis autem circus aut orbis, quae *κύκλος* Graece dicitur, his duabus formis contingit solis et omnnes earum partes sint inter se simillimae a medioque tantum absit extremum [quantum idem a summo], quo nihil fieri potest aptius. 48. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis, ne hoc quidem physicis intelligere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius quam quod a vobis adfirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis: nam posse fieri ut sit alia figura, innumerabilesque mundos alios aliarum esse formarum. 49. Quae, si bis bina quot essent didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum palato quid sit optimum iudicat, 'caeli palatum', ut ait Ennius, non suspexit. XIX. Nam quum duo sint genera siderum, quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commens nullum umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat, ex utraque re et mundi voluntas; quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum tenet principatum, ita movetur; ut, quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit. Nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas quae diurnorum, eiusdemque solis tum accessus modici, tum recessus et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v et lx et ccc, quarta fere diei parte addita conversionem conficiunt annuam, in-

flectens autem sol cursum tum ad septem triones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestali. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. 50. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur, cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonia aut australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt quibus et animantes alantur aucescantque et pubescant maturitatemque adsequantur quae oriuntur e terra. XX. 51. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum autem subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunae et quinque errantium ad eandem inter se comparisonem confectis omnium spatiis est facta conversio. 52. Quae quam longa sit magna quaestio est, esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur *Φαίρον*que a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit: in quo cursu multa mirabiliter efficiens tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitiscendo, tum matutinis rursus se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae *Φαέθων* dicitur, eaque eundem XII signorum orbem annis XII conficit easdemque, quas Saturni stella efficit in cursu varietates.

53. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet *Πυρόεις*, quae stella Martis appellatur, eaque IIII et XX mensibus, VI, ut opinor, diebus minus eundem lustrat orbem quem duae superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est: ea *Στίλβων* appellatur a Graecis, quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae *Φωσφόρος* Graece, Latine dicitur Lucifer, quum antegreditur solem, quum subsequitur autem, *Έσπερος*. Ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores, neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit tum antecedens, tum subsequens. XXI. 54. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possum intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam, quarum est cotidiana conveniens constansque conversio, nec habent aetheros cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. 55. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse divinam, ut haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. 56. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa pleneque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestem ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur,

qui vacare mente putat, is ipse mentis expertus habendus est. 57. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero. XXII. Zeno igitur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse creare et gignere, quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quamdam et sectam, quam sequatur. 58. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut caeterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur, sic natura mundi omnes motus habet voluntarios conatusque et appetitiones, quas *ὄρμὰς* Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet ut nosmet ipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit ob eamque causam vel prudentia vel providentia appellari recte possit — Graece enim *πρόνοια* dicitur —, haec potissimum providet et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus. XXIII. 59. Dictum est de universo mundo, dictum est etiam de sideribus, ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos humores colligant, nec iis corporibus sunt, ut casus aut ictus extimescant aut morbos metuant ex defetigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. 60. Illi autem pulcherrima forma praediti purissimaque in regione caeli collocati ita feruntur moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi adferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant, ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum, ex quo illud Terentii:

Sine Cerere et Libero friget Venus:

61. tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides, ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro, ante autem ab Atilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum neque naturalium, quamquam Velleius aliter existimat, sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsan. 62. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii di, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt, quae vis sit in quoque declaratur deo.

XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam, hunc dico Liberum Semela natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque cum Cerere et Libera consecraverunt, quod quale sit ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant, quorum quum remaneret animi atque aeternitate

fruerentur, rite di sunt habiti, quum et optimi essent et aeterni.

63. Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam oplevit scilicet exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. 64. Physica ratio non inelegans inclusa est in impiis fabulis: caelestem enim altissimam aetheriamque naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet: *Χρόνος* enim dicitur, qui est idem *χρόνος*, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur, vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet atque ut eum siderum vinclis adligaret. Sed ipse Iuppiter, id est, 'iuvans pater', quem conversis casibus appellamus a 'iuvando' Iovem, a poetis 'pater divomque hominumque' dicitur, a maioribus autem nostris 'optimus maximus', et quidem ante 'optimus', id est, beneficentissimus, quam 'maximus', quia maius est certeque gratius prodesse omnibus quam opes magnas habere. 65. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens:

Aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem:

planius quam alio loco idem:

Cui, quod in me est, exsecrabor, hoc, quod lucet, quidquid est:

hunc etiam augures nostri, quum dicunt 'Iove fulgente, tonante': dicunt enim 'caelo fulgente, tonante.' Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

*Vides sublime fusum, immoderatum aethera,
Qui terram tenero circumiectu amplectitur?*

Hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Iovem.

XXVI. 66. Aër autem, ut Stoïci disputant, interiectus inter mare et caelum Iunonis nomine consecratur, quae est soror et coniux Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio. Effeminaverunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum nomenque productum, ut Portunus a *portu*, sic Neptunus a *nando* paullum primis litteris immutatis, terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui *Dives*, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidant omnia in terras et oriantur e terris. Cui Proserpinam, quod Graecorum nomen est, [*nuptam dicunt*]: ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur, quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre fingunt. 67. Mater autem est a ‘gerendis’ frugibus Ceres tamquam ‘Geres’, casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis: nam ab illis quoque *Δημήτηρ* quasi *Γημήτηρ* nominata est. Iam qui ‘magna verteret’ Mavors, Minerva autem quae vel ‘minueret’ vel ‘minaretur’.

XXVII. Quumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt, quod ab ‘euñdo’ nomen est ductum, ex quo transitiones perviae ‘iani’ foresque in liminibus profanarum aedium ‘ianuae’ nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est: ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. 68. Nec longe absunt ab hac vi di Penates sive a *penu* ducto nomine — est enim omne, quo vescuntur homines, *penus* — sive ab eo, quod ‘penitus’ insident: ex quo etiam ‘penetrales’ a poëtis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum, quem Solem esse volunt, Dianam autem et Lunam eandem esse putant: quum Sol dictus sit,

vel quia 'solus' ex omnibus sideribus est tantus vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus 'solus' apparet, Luna a 'lucendo' nominata sit: eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana 'omnivaga' dicitur, non a 'venando', sed quod in septem numeratur tamquam 'vagantibus'. 69. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem non numquam aut, ut plerumque, novem lunae cûrsibus, qui quia mensa spatia conficiunt, 'menses' nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus, qui quum in historia dixisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res omnes 'veniret', Venerem nostri nominaverunt atque ex ea potius 'venustas' quam 'Venus' ex venustate. XXVIII. 70. Videtisne igitur ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles. Et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cognationes omniaque traducta ad similitudinem infbecillitalis humanae: nam et perturbatis animis inducuntur: accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias, nec vero, ut fabulae ferunt, di bellis proeliisque caruerunt, nec solum, ut apud Homerum, quum duos exercitus contrarios alii di ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime et plena sunt futilitatis summaeque levitatis. 71. Sed tamen his fabulis spretis ac repudiatis deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia poterunt intelligi, qui qualesque sint quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, in-

corrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. 72. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, supersticiosi sunt appellati, quod nomen patuit postea latius. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex 'relegendo' [elegantes ex 'eligendo'], tamquam ex 'diligendo' diligentes, ex 'intelligendo' intelligentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem quae in religioso. Ita factum est in supersticioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis et esse deos et quales essent ostendisse.

XXIX. 73. Proximum est ut doceam deorum providentia mundum administrari: magnus sane locus est et a vestris, Cotta, vexatus, ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est quem ad modum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis: caeteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipsohesterno die dictum est animum fatidicam *πρόνοιαν* a Stoicis induci, id est, providentiam. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quamdam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat, sed id praecise dicitur. 74. Ut si quis dicat Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud 'Areopagi'; sic, quum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator 'deorum'. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolite consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum, sed quum in reliquos vestros tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. XXX. 75. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari, eamque disputationem tres

n partes nostri fere dividunt, quarum prima pars est, quae lucitur ab ea ratione, quae docet esse deos, quo concesso confitendum est eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet omnes res subiectas esse naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime geri. Quo constituto sequitur ab animantibus principiis eam esse generatam. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

76. Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens quodam pacto negat, aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est eos aliquid agere idque praeclarum. Nihil est autem praeclarior mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est esse melius et maiore vi praeditum quam deos, quale id cumque est, sive inanima natura sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. 77. Non est igitur natura deorum praepotens neque excellens, si quidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, maria, terrae regantur. Nihil est autem praestantius deo. Ab eo igitur mundum necesse est regi. Nulli igitur est naturae oboediens aut subiectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant quae res maximae sint quoque eae modo tractandae et tuendae an vim non habent qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari. XXXI. 78. Atqui necesse est, quum sint di, si modo sunt, ut profecto sunt, animantes esse nec solum animantes, sed etiam rationis compotes inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum ut communem rem publicam atque urbem aliquam regentes. 79. Sequitur ut eadem sit in iis, quae humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit eademque lex, quae est recti praeceptio pravique

depulsio. Ex quo intelligitur prudentiam quoque et mentem a dis ad homines pervenisse, ob eamque causam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, quum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia, unde haec in terram nisi ab superis defluere potuerunt? Quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia, necesse est deos haec ipsa habere maiora nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. 80. Nihil autem est nec maius nec melius mundo: necesse est ergo eum deorum consilio et providentia administrari. Postremo quum satis docuerimus hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani, efficitur omnia regi divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. 81. Sequitur ut doceam omnia subiecta esse naturae eaque ab ea pulcherrime geri. Sed quid sit ipsa natura explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam censent esse vim quamdam sine ratione cientem motus in corporibus necessarios, alii autem vim participem rationis atque ordinis tamquam via progredientem, declarantemque quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur, cuius sollicitiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando: seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam nantumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantum modo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint et ex sese similia sui gignere. 82. Sunt autem qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane quaeque his accidant. Sed nos quum dicimus natura constare administrarique

dicat existere, ipsum autem hominem, cui ea existant non constare natura, non intelligat ea, quae efferant aliqui ex sese, perfectiores habere naturas quam ea, quae ex illis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus omniaque sicut membra et partes suas nutritur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari, cuius quidem administratio nihil habet in se quo reprehendi possit: ex iis enim naturis, quae erant, quo effici optimum potuit effectum est. 87. Doceat ergo aliqui potuisse melius. Sed nemo umquam docebit et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet aut id, quod fieri non potuerit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores, videamus utrum ea fortuita sint an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint nisi sensu moderante divinaque providentia. Si igitur meliores sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quidquam sine ratione, ne natura quidem rationis expertis est habenda. Qui igitur convenit, signum autem tabulam pictam quum aspexeris, scire adhibitam esse artem quumque procul cursum navigii videris, non dubitare quid id ratione atque arte moveatur aut, quum solarium aut de scriptum aut ex aqua contemplare, intelligere declarari hoc non casu, mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? 88. Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus, quis in illa barbaria dubitet quin ea sphaera sit perfecta ratione? XXXV. Hi autem dubitant de mundo, e quo et oriuntur et fiunt omnia, casu ipse sit effectus an necessitate aliqua an ratione ac mente divina et Archimedes arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conver-

sionibus quam naturam in efficiendis, praesertim quum multis partibus sint illa perfecta quam haec simulata sollertius. 89. Atqui ille apud Accium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus hoc modo loquitur:

*Tanta moles labitur,
Fremebunda ex alto ingenti sonitu et spiritu.
Prae se undas volvit, vortices vi suscitatur:
Ruit prolapsa, pelagus respergit, reflatur.
Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
Dum quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum aut procellis vel globosos turbines
Exsistere ictos undis concursantibus:
Nisi quas terrestres pontus strages conciet,
Aut forte Triton fuscina evertens specus
Subter radices penitus undanti in fræto
Molem ex profundo saxeam ad caelum evehit.*

Dubitat primo quae sit ea natura, quam cernit ignotam, idemque iuvenibus visis auditoque nautico cantu:

*Sic aut inciti atque alacres rostris perfremunt
Delphini.*

Item alia multa:

*Silvani melo
Consimilem ad aures cantum et auditum refert.*

90. Ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere, post autem signis certioribus quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari, sic philosophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi conturbaverat, postea, quum vidissent motus eius finitos et aequabiles omniaque ratis ordinibus moderata immutabili-que constantia intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

91. Principio enim terra sita in media parte mundi circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam 'aether' Latine, quam dicitur aër, etsi interpretatu Pacuvius:

Hoc, quod memoro, nostri caelum, Grai perhibent aethera quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Sed quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Doce idem alio loco:

Graiuigena: de istoc aperit ipsa oratio.

92. Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerae biles flammae siderum existunt, quorum est princeps scilicet omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior quam terra universa: deinde reliqua siderum magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamquam multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necessitas a tantis ardoribus moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. 93. Hic ego non mirer esse quemquam qui sibi persuadeat corpora quaedam solida atque individua vel et gravitate ferri mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimat fieri potuisse, non intelligo cur non idem putet si innumerabiles unius et viginti formae litterarum vel aurearum vel qualeslibet aliquo coniiciantur, posse ex his in terrarum excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valebere fortuna. 94. Isti autem quem ad modum adseverant ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam *ποιότητα* Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum, vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cu

urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. 95. Praeclare ergo Aristoteles: 'Si essent' inquit 'qui sub terra semper habitavissent bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione esse quoddam numen et vim deorum; deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: quum repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque solem eiusque quum magnitudinem pulcritudinemque tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret toto caelo luce diffusa, quum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: quae quum viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur'. XXXVIII. 96. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quanta quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret, quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus, quaenam species caeli videretur? Sed adsiduitate cotidiana et consuetudine oculorum adsuescunt animi neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident, proinde quasi novitas nos magis quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare. 97. Quis enim hunc hominem dixerit, qui quum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines tamque inter se omnia connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur nullo consilio adsequi possu-

mus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus quin illa opera sint rationis: quum autem impetum caeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus constantissime conficientem vicissitudines anniversarias cum summa salute et conservatione rerum omnium, dubitamus quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti divinaque ratione? 98. Licet enim iam remota subtilitate disputandi oculis quodam modo contemplari pulcritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media sede mundi, solida et globosa et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas peremnitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines immensitatesque camporum: adde etiam reconditas auri argentique venas infinitamque vim marmoris. 99. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum, qui volucrum lapsus atque cantus, qui pecudum pastus, quae vita silvestrium! Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam nec immanitate beluarum efferari nec stirpium asperitate vastari, quorumque operibus agri, insulae littoraque collucent distincta tectis et urbibus. Quae si ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram de divina ratione dubitaret. 100. At vero quanta maris est pulcritudo, quae species universi, quae multitudo et varietas insularum, quae amoenitates orarum ac littorum! quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium beluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium! Ipsum autem mare sic terram appetens littoribus cludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. 101. Exin mari finitimus aër die et nocte distinguitur, isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum autem concretus in nubes cogitur humoremque colligens terram auget imbribus, tum effluens huc

et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates idemque et volatus alitum sustinet et spiritu ductus alit et sustentat animantes. XL. Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et coërcens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi, in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. 102. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur, isque oriens et occidens diem noctemque conficit et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit, quarum intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laelificat, ut cum caelo hilarata videatur. 103. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur quibus sol, sed tum congregiendi cum sole, tum degrediendi et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras et varias ipsa lucis mutationes habet, atque etiam tum subiecta atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, quum est e regione solis, interposito interiectuque terrae repente deficit. Iisdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistunt. 104. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulcrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine nomina inveniunt. XLI. Atque hoc loco me intuens: Utar, inquit, carminibus Arati, eis quae a te admodum adolescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis adsidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

*Caetera labuntur celeri caelestia motu,
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,*

105. quorum contemplatione nullius expleri potest animus naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex

Dicitur esse polus.

Hunc circum arctoe duae feruntur, numquam occidentes.

*Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice,*

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Triones.

106. Paribusque stellis similiter distinctis eundem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

*Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur:
Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.*

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus,

*Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvus Draco serpit subter superaue revolvens
Sese conficiensque sinus e corpore flexos.*

107. Eius quum totius est praeclara species, in primis aspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

*Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant
Atque uno mentum radianti sidere lucet:
Obstipum caput ac tereti cervice reflexum,
Obtutum in cauda maioris figere dicas.*

108. Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus:

*Hoc caput hic paullum sese subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus partim admiscetur in unam.*

Id autem caput

*Attingens defessa velut maerentis imago
Vertitur,*

quam quidem Graeci

*Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.*

Atque haec quidem a tergo, propter caput autem Anguitenens:

109. *Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.
Hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
Atque eius ipse manet religatus corpore torto:
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.*

Septem triones autem sequitur

*Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.*

110. Dein quae sequuntur. Huic enim Booti
*subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis, Arcturus nomine claro:*

cuius [pedibus] subiecta fertur

Spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

*Et natos Geminos invisēs sub caput Arcti.
Subiectus mediae est Cancer pedibusque tenetur
Magnus Leo tremulam quatiens e corpore flammam.*

Auriga

*Sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
At Capra laevum humerum clara obtinet*

Tum quae sequuntur:

*Verum haec est magno atque illustri praedita signo,
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem,*

cuius sub pedibus

Corniger est valido connixus corpore Taurus.

111. Eius caput stellis conspersum est frequentibus.

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt,

a pluendo: ὕειν enim est pluere: nostri imperite suculas, quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur.

Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiopeia.

*Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromeda, heu, fugiens aspectum maesta parentis.
Huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput albo stellaque iungens
Una tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret,*

quem propter

*Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
Et magis horriferae aquilonis tangitur auris.*

XLIV. 112. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

*Quem summa regione aquilonis flamina pulsant.
Cuius propter laevum genus [omni ex parte locatas
Parvas] Vergilias tenui cum luce videbis.
Inde Fides positu leviter conversa videtur.
Inde est ales Avis lato sub tegmine caeli.*

Capiti autem Equi proxima est Aquarii dextra totusque deinceps Aquarius.

*Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans
Corpore semifero magno Capricornus in orbe,
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore currum.*

113. Hic autem aspicitur,

*Ut sese ostendens emergit Scorpios alte,
Posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
Quem propter nitens pinnis convolvitur Ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.*

Deinde Delphinus,

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

114. Quem subsequens

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus sequitur,

*Curriculum numquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo..
Hanc Arias tegit et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustri tangentem corpore ripas.*

Quem longe serpentem et manantem

*— aspicias proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte locata....
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.*

Propterque Centaurus

*Cedit Equi partis properans subiungere chelis.
Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
Tendit et illustrem truculentus caedit ad aram:
Hic sese infernis de partibus erigit Hydra,*

cuius longe corpus est fusum,

*In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus
Rostrum tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, Προξύων Graio qui nomine fertur.*

115. Haec omnis descriptio siderum atque hic tantus caeli ornatus ex corporibus huc et illuc casu et temere cursantibus potuisse effici cuiquam sano videri potest? Aut vero aliqua natura mentis et rationis expers haec efficere potuit, quae non modo ut fierent ratione egerunt, sed intelligi qualia sint sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius quam quod ita stabilis est mundus atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes eius undique medium locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem corpora inter se iuncta permanent, quum quasi quodam vinculo circumdato colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur et ad medium rapit et convertit extrema. 116. Quocirca si mundus globosus est ob eamque causam omnes eius partes undique aequa-

biles ipsae per se atque inter se continentur, contingere idem terrae necesse est, ut omnibus eius partibus in medium vergentibus — id autem medium infimum in sphaera est — nihil interrumpat quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, quum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens conglobatur undique aequabiliter neque redundat unquam neque effunditur. 117. Huic autem continens aër fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit: itaque et mari continuatus et iunctus est et natura fertur ad caelum, cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, quae aethera dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum et cum aëris extremitate coniungitur. XLVI. In aethere autem astra volvuntur, quae se et nisu suo globata continent et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant: sunt enim rotunda, quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. 118. Sunt autem stellae natura flammae: quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur, quibus altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat aut admodum paullum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumit. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum humore consumpto neque terra ali posset nec remearet aër, cuius ortus aqua omni exhausta esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem, a quo rursus animante ac deo renovatio mundi fieret atque idem ornatus oreretur. 119. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri maximeque earum, quae errare dicuntur. Quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, quum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret et temperet infraque Martem duae Soli oboediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat ab eoque Luna illuminata graviditates et partus adferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi incolunitatem coagnen-

ratio naturae quem non movet, hunc horum nihil umquam eputavisse certo scio.

XLVII. 120. Age, ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus, quid est in his in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio eorum quae gignuntur e terra stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustentur et e terra vacuum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur, abducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula tamquam manibus apprehendunt atque se ita erigunt ut animantes. Quin etiam a caulibus, si propter sati sint, et a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. 121. Animantium vero quanta varietas est, quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneat! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae, pluma alias, alias squama videmus obductas, alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sunt in figuris animantium et quam sollers subtilisque descriptio partium quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. 122. Dedit autem ealem natura beluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando, cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate adripiunt, partim advenacitate rostrorum, alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant: 123. quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adjuvantur proceritate collorum: manus etiam data est elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebat ad pastum. XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus,

ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit aut celeritatem: data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque sollertia, ut in araneolis aliae quasi rete texunt ut, si quid inhaeserit, conficiant, aliae autem ut ex inopinato observant et, si quid incidit, adripiunt idque consumunt. Pinna vero — sic enim Graece dicitur — duabus grandibus patula conchis cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi, itaque quum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae pinna morsu committit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibibus quaeritur. 124. In quo admirandum est congressum aliquo inter se an iam inde ab ortu natura ipsa congregata sint. Est etiam admiratio non nulla in bestiis aquatilibus iis quae gignuntur in terra, veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul a primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatium ova gallinis saepe supponimus, e quibus pulli orti primum aluntur ab his ut a matribus, a quibus exclusi fortique sunt, deinde eas relinquunt et effugiunt sequentes, quum primum aquam quasi naturalem domum videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam. XLIX. Legi etiam scriptum esse avem quamdam quae platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere ad volantem ad eas aves, quae se in mari mergerent, quae quum emersissent piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent, id quod ipsae invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, eas quum stomachi calore concoxerit, evomeri atque ita eligere ex iis quae sunt esculenta. 125. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere e moveri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces quum accesserint, confici a ranis atque consumi. Miluo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo: ergo alter alterius ubicumque nactus est ova frangit. Illud vero ab Aristoteli animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari. Grues quum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam, eius autem summo angulo aer ab eis adversus pellitur, deinde sensim ab utroque latere, tamquam

emīs, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trian-
 uli, quem efficiunt grues, ea tamquam a puppi ventis adiu-
 atur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita repo-
 unt, quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet
 ui innitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. In eius lo-
 um succedit ex iis, quae acquirunt, eaque vicissitudo in
 omni cursu conservatur. 126. Multa eius modi proferre
 possum, sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam no-
 ra, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circum-
 spectent, ut in cubilibus delitiscant. L. Atque illa mirabilia:
 quid ea, quae nuper, id est, paucis ante saeculis, medicorum
 ingeniiis reperta sunt? Vomitione canes, purgatione autem
 Iivos ibes Aegyptiae curant. Auditum est pantheras, quae
 non barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam
 habere, quo quum essent usae, non morerentur, capras
 autem in Creta feras, quum essent confixae venenatis sagit-
 tis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur, quam
 quum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. 127.
 Cervaeque paullo ante partum perpurgant se quadam her-
 mula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra vim
 et metum suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri,
 lupri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione
 evadunt, atramenti effusione saepiae, torpore torpedines,
 multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depel-
 unt. LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna
 adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et
 bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae a
 terra stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim
 seminis habent in se, ut ex uno plura generentur, idque se-
 men inclusum est in intima parte earum bacarum, quae ex
 quaque stirpe funduntur, iisdemque seminibus et homines
 adfatim vescuntur et terrae eiusdem generis stirpium reno-
 vatione complentur. 128. Quid loquar quanta ratio in bestiis
 ad perpetuam conservationem earum generis appareat? Nam
 primum aliae mares, aliae feminae sunt, quod perpetuitatis
 causa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad
 procreandum et ad concipiendum aptissimae et in mare et
 in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Quum

autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum a sese eoque saeptum fingit animal: quod quum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omni fere cibus matrum lactescere incipit, eaque, quae paullo ante nata sunt, sine magistro duce natura mammas appetunt earumque ubertate saturantur. Atque ut intelligamus nihil horum esse fortuitum et haec omnia esse opera provida sollertisque naturae, quae multiplices fetus procreant, vides, ut canes, his mammarum data est multitudo, quae easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt.

129. Quid dicam quantum amor bestiarum sit in educandi custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, ut aiunt, ova quum genuerunt, relinquunt: facile enim illa aqua eas sustinentur et fetum fundunt. LII. Testudines autem et crocodilos dicunt, quum in terra partum ediderint, obruere ova deinde discedere: ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum et cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos quum excluserunt, ita tuerentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur, et, si es calor a sole, se opponant. Quum autem pulli pennulis ut possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur.

130. Accedit etiam ad non nullorum animalium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum [etiam] sollertia et diligentia. Nam multae e pecudes et stirpes sunt, quae sine procuracione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ac cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiantur. Aegyptum Nilus irrigat et, quum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque et oblimatos ad serendum agros relinquit. Mesopotamiam fertiler efficit Euphrates, in quam quot annos quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti similium dicitur deportare. 131. Multa quoque alia aliis in locis

commemorabilia proferre possum, multos fertiles agros alios aliorum fructuum. LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tam iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia! Quam tempestivos autem dedit, quam salutare non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias, quorum flatu nimii temperantur calores! ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praeter eunda sunt et tamen multa dicuntur. 132. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates, aestus maritimi mutuo accedentes et recedentes, montes vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, artes denique innumerabiles ad victum et ad vitam necessariae. Tam diei noctisque vicissitudo conservat animantes tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

133. Sin quaeret quispiam cuiusnam causa tantarum rerum molitio facta sit, arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustentur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius deos mutorum et nihil intelligentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt di et homines, quibus profecto nihil est melius: ratio est enim quae praestet omnibus. Ita fit credibile deorum et hominum causa factum esse mundum quaeque in eo sint omnia. LIV. Faciliusque intelligetur a dis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta omnisque humanae naturae figura atque perfectio. 134. Nam quam tribus rebus animantium vita tenetur, cibo, potione, spiritu, ad haec omnia percipienda os est aptissimum, quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt qui genuini vocantur, quae

confectio etiam a lingua adiuvari videtur. 135. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus, quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt ore. Is utraque ex parte tonsillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is agitatione et motibus linguae quum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra quam id, quod devoratur, dilatantur, quae autem supra, contrahuntur. 136. Sed quum aspera arteria — sic enim a medicis appellatur — ostium habeat adiunctum linguae radicibus paullo supra, quam ad linguam stomachus adnectitur, eaque ad pulmones usque pertineat excipiatque animam, eam quae ducta est spiritu eandemque a pulmonibus respiret et reddat, tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed quum alvi natura subiecta stomacho cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum ducant, in alvo multa sunt mirabiliter effecta, quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa arcetque et continet, sive illud aridum est sive humidum quocumque recipit, ut id mutari et concoqui possit, eaque tum astringitur, tum relaxatur, atque omne quod accipit cogit et confundit, ut facile et calore, quem multum habet, et terendo cibo et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. LV. In pulmonibus autem inesaritas quaedam et adsimilis spongiis mollitudo ad hauriendum spiritum aptissima, qui tum se contrahunt aspirantes tum in respiratu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis quo maxime aluntur animantes. 137. Ex intestinis autem [et alvo] secretus a reliquo cibo sucus is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris — sic enim appellant — ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore dilapsus. Ab eo cibo quum est secreta bilis eique humores qui e renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem vertunt ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus in hoc ipso loco ir

eam venam, quae cava appellatur, confunditur perque eam ad cor confectus iam concoctusque perlabitur, a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas in omnes partes corporis pertinentes. 138. Quem ad modum autem reliquiae cibi depellantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ipso ab spiritu, deinde contagione pulmonum, ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque corpore toto intextae vim quamdam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. 139. Quid dicam de ossibus, quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent et ad stabilitatem aptas et ad artus finiendos accommodatas et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur, eorumque implicationem toto corpore pertinentem, qui sicut venae et arteriae a corde tracti et profecti in corpus omne ducuntur. LVI. 140. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intelligatur quantae res hominibus a dis quamque eximiae tributae sint: quae primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. Sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem interpretes ac nuncii rerum in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere. 141. Et aures, quum sonum percipere debeant, qui natura in sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque

nares eo, quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt et, quod cibi et potionis iudicium magnum earum est non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitus in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est ut omnes ictus omnesque minimos et frigoris et caloris appulsus sentire possimus. Atque ut in aedificiis architect avertunt ab oculis naribusque dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura, sic naturae res similes procul amandavit a sensibus. LVII. 142. Quis vero opifex praeter naturam, qua nihil potest esse callidius tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranistenuissimis vestivit et saepsit: quae primum perlucidas fecit; ut per eas cerni posset, firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret, et aspectum quae vellent facile converterent, aciesque ipsa, qua cernimus quae pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet, palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupillas, ne quid incideret, et ad aperendas, idque providit, ut idemdem fieri posset cum maxima celeritate. 143. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallium pilorum, quibus et apertis oculis, si quid incideret, repellitur, et somno conniventibus, quum oculis ad cernendum non egeremus, ut qui tamquam involuti quiescerent. Latet praeterea utiliter et excelsis undique partibus saepiuntur. Primum enim superiora superciliis obducta sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae leniterque eminentes. Nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. 144. Auditus autem semper patet: eius enim sensu etiam dormientes egemus: a quo quum sonus est acceptus, etiam e somno excitamur. Flexuosum iter habet ne quid intrare possit, si simplex et directum pateret, pro visum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrunpere, in sordibus aurium tamquam in visco inhaerescere

Extra autem eminent quae appellantur aures et tegendi causa factae tutandique sensus et ne adiectae voces laberentur atque errarent, prius quam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus multisque cum flexibus, quod his naturis relatus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. 145. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere, humoremque semper habent ad pulverem multaque alia depellenda non inutiles. Gustatus praeclare saeptus est: ore enim continetur et ad usum apte et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. LVIII. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius, colorum etiam et figurarum tum venustatem atque ordinem et, ut ita dicam, decentiam oculi iudicant, atque etiam alia maiora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt: iratum propitium, laetantem dolentem, fortem ignavum, audacem timidumque cognoscunt. 146. Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis et in tibiaram nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio et vocis genera permulta: canorum fuscum, laeve asperum, grave acutum, flexibile durum, quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item et gustandi † et parte tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos plures etiam quam vellem artes repertae sunt. Perspicuum est enim quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint. LIX. 147. Iam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputem, tuam mihi dari velim, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres! quanta primum intelligentia, deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis ex quo videlicet quid ex quibus

que rebus efficiatur idque ratione concludimus, singulasque res definimus circumscripseque complectimur, ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit, qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque comprehendimus! 148. Ex quibus collatis inter se et comparatis artes quoque efficimus partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquendi vis quam est praeclara quamque divina! quae primum efficit ut et ea, quae ignoramus, discere et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur adflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus, haec nos iuris; legum, urbium societate devinxit, haec a vita immani et fera segregavit. 149. Ad usum autem orationis incredibile est, ubi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox principium a mente ducens percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est finita dentibus. Ea vocem immoderate profusam fingit et terminat atque sonos vocis distinctos et pressos efficit, quum ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. LX. 150. Quam vero aptas quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis facilisque porrectio propter molles commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tiliarum apta manus est admotione digitorum. Atque haec oblectationis, illa necessitatis, cultus dico agrorum extructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbes, muros, domicilia, delubra haberemus.

151. Iam vero operibus hominum, id est, manibus cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur vel mandentur condita vetustati, et praeterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones, quorum celeritas atque vis nobis ipsis adfert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus, nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur, nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam, nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas et ad ornatum decoras, arborum autem consectione omnique materia et culta et silvestri partim ad calfaciendum corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut tectis saepti frigora caloresque pellamus. 152. Magnos vero usus adfert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae, quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum propter nauticarum rerum scientiam plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur, nostri sunt amnes, nostri lacus, nos fruges serimus, nos arbores, nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus, nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus, nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

LXI. 153. Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus cursusque cognovimus, ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus, defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus accipit ab his cognitionem deorum, e qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata existit par et similis deorum, nulla alia re nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens

caelestibus. Quibus rebus expositis satis docuisse videor hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi nec figuram situmque membrorum nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna. 154. Restat ut doceam atque aliquando perorem omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata.

LXII. Principio ipse mundus deorum hominumque causa factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes iure ac lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Atheniensium Lacedaemoniorumque causa putandum est conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur, sic quaecumque sunt in omni mundo deorum atque hominum putanda sunt. 155. Iam vero circumitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem solertiamque praestantior: eorum enim cursus dimetati maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus: quae si hominibus solis nota sunt, hominum causa facta esse iudicandum est. 156: Terra vero feta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne an hominum causa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi neque colendi nec tempestive demetendi percipiendique fructus neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est earumque omnium rerum hominum est et usus et cura. LXIII. 157. Ut fides igitur et tibiae eorum causa factas dicendum est, qui illis uti possent, sic ea, quae diximus, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur, nec si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murum aut formicarum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae

furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. 158. Hominum igitur causa eas rerum copias comparatas fatendum est, nisi forte tanta ubertas varietas pomorum eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus dubitationem adfert quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest ut hæc bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud adferunt nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? Quæ quidem neque ali neque sustentari neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. Canum vero tam fida custodia tamque amans dominorum aduclatio tantumque odium in externos et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud nisi se ad hominum commoditates esse generatos? 159. Quid de bobus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata, cervices autem natae ad iugum, tum vires humerorum et latitudines ad aratra extrahenda. Quibus, quum terrae subigerentur fissione glaebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae loquuntur, vis nulla unquam adferebatur.

*Ferrea tum vero proles exorta repente est
Ausaque funestum prima est fabricarier ense
Et gustare manu vinctum domitumque iuvenum.*

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur.

LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates et asinorum, quæ certe ad hominum usum paratae sunt. 160. Sus vero quid habet præter escam? Cui quidem, ne putesceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura secundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam, quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque sollertia, quamquam aves quasdam et alites et osci-

nes, ut nostri augures appellant, rerum augurandarum causa esse natas putamus. 161. Iam vero immanes et feras beluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae et utamur domitis et condocerentibus, ut elephantis, multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eligamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis tamquam oculis lustrare terram mariaque omnia: cernes iam spatia frugifera atque immensa camporum vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. 162. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae ad usum hominum orta ab hominibus solis invenitur. ◊

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum adripiet fortasse ad reprehendendum, Cotta, quia Carneades lubenter in Stoicos invehebatur, Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus quam praedictionem rerum futurarum, mihi videtur vel maxime confirmare deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet quum in privatis tum maxime publicis. 163. Multa cernunt haruspices, multa augures provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis, quibus cognitae multae saepe res hominum sententia atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futurarum homini profecto est nec alii cuiquam a dis immortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt.

164. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a dis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quaecumque in ora ac parte terrarum ab huiusce terrae,

quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob has causas, quas ante diximus, his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. 165. Sin autem iis consulunt, qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus, etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duellium, Metellum, Lutatium, secundo Maximum, Marcellum, Africanum, post hos Paullum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium, multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros, quorum neminem nisi iuvante deo talem fuisse credendum est. 166. Quae ratio poëtas maximeque Homerum impulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedii, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae quales supra commemoravi, declarant ab his et civitatibus et singulis hominibus consuli: quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa etiam extis admonemur multisque rebus aliis, quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. 167. Nemo igitur vir magnus sine aliquo adflatu divino unquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspianî tempestas nocuerit aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut neglectum a deo iudicemus. Magna di curant, parva negligunt. Magnis autem viris prospere [eveniunt] semper omnes res, si quidem salis a nostris et a principe philosophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. 168. Haec mihi fere in mentem veniebant quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eandem causam agas teque et principem civem

et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, potius huc conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit sive simulate.

M. TULLII CICERONIS
 DE NATURA DEORUM
 AD M. BRUTUM
 LIBER TERTIUS.

A R G U M E N T U M.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de dis-
 rationem disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor partes distri-
 buta est. Nam praemisso prooemio prima parte ille respondet cap.
 3—7. §. 6—19. ad ea, quibus Balbus docere voluerat esse deos.
 Ac primo quidem ita, ut ostendat praeter rem argumentis eam partem
 rationis Stoicae confirmatam esse, si quidem verum sit, quod Stoici
 dicant, esse deos, nec egere oratione rem, quod sit perspicua, ut inter
 omnes de ea re constet, deinde agit de argumento a divinatione pe-
 tito, et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit, quam-
 quam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte cap. 8—25.
 §. 19—65. omnia ea impugnantur, quae de dis ipsis, quales essent,
 disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, qui-
 bus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas vindicata erat, sed etiam
 ea opinio quam absurda sit pluribus argumentis demonstrat: quorum
 facile primum illud est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos,
 nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam habeat,
 immortale et aeternum esse posse, immortalitate autem et aeternitate
 sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poëticos deos et quos plebs
 superstitiosa venerabatur, *σωρευτικαῖς ἐρωτήσεσι*, quibus Carneades
 in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia autem
 pars disputationis cum partibus duabus quartae intercudit. Nam quarta
 disputationis Stoicae pars, quae deos providisse et consuluisse homi-
 nibus contendebat, quattuor argumentis nitebatur, conf. argumentum

lib. II. extr.: horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola manserunt, cap. 26—40. §. 66—95. Ostendit enim primo, quibus rebus hominibus consuluisse di dicantur, eas plerasque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti, summosque homines et virtutis amantissimos plerosque mala fortuna usos esse.

I. 1. Quae quum Balbus dixisset, tum adridens Cotta: Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis quid defendam. Ego enim te disputante quid contra dicerem mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui causa quam ea, quae minus intelligebam, requirendi. Quum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est me id sentire, quod tu velis. 2. Hic Velleius: Nescis, inquit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditorus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Praebebo igitur me tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. Spero enim te, ut soles, bene paratum venire. 3. Tum Cotta: Sic mehercule, inquit, Vellei. Neque enim mihi par ratio cum Lucilio est ac tecum fuit. Qui tandem? inquit ille. Quia mihi videtur Epicurus vester de dis immortalibus non magno opere pugnare: tantum modo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis. Quum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum habere nullum, ludere videtur satisque putare, si dixerit esse quamdam beatam naturam et aeternam. 4. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem quam ea, quae minus intellexi, requirere. Qua re, Balbe, tibi permitto responderene mihi malis de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo: sin me interrogare non tam intelligendi causa quam refellendi, utrum voles faciam, vel ad singula, quae requires, statim respondebo vel, quum peroraris, ad omnia. 5. Tum Cotta: Optime, inquit. Quam ob rem sic agamus, ut nos ipsa ducit oratio. II. Sed ante quam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, ora-

tioneque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminsem me et Cottam esse et pontificem. Quod eo, credo valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de dis immortalibus, sacra, caerimonias religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper semperque defendi, nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed quum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem aut Chrysippum sequor habeoque C. Laelium augurem eundemque sapientem, quem potius audiam dicentem de religione in illa oratione nobili quam quemquam principem Stoicorum. Quumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiunctum sit, si quid praedictionis causa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi mihique ita persuasi, Romulum auspicii, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ergo intelligam tu quid sentias. 6. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris etiam nulla ratione reddita credere. III. Tum Balbus: Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille: Quadripertita, inquit, fuit divisio tua, primum ut velles docere deos esse, deinde quales essent, tum ab iis mundum regi, postremo consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus, sed exspecto quid requiras.

7. Tum Cotta: Primum quidque videamus, inquit: et, si id est primum, quod inter omnes nisi admodum impios convenit, mihi quidem ex animo exui non potest, esse deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta: Quia sic adgredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de dis immortalibus, nihil cogitave-

im; rudem me et integrum discipulum accipe et ea, quae requiro, doce. 8. Dic igitur, inquit, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod in ista partitione ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnes contaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, nimadverti, Cotta, saepe, quum in foro diceres, quam plurimis posses argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt et ego ut potui feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis ac si me roges cur te duobus contuear oculis et non altero contuear, quum idem uno adsequi possim. IV. 9. Tum Cotta: Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in causis, si quid est evidens de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur, nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo causa non esset, quum idem obtutus esset amborum, et quum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo luminina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas tam esse id perspicuum quam tu velles, propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum sat erat ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. 10. Patere igitur rationem meam cum tua ratione contendere. Adfers haec omnia argumenta cur di sint, remque mea sententia minime dubiam argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, quum caelum suspexissemus, statim nos intelligere esse aliquid numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam:

Aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem.

11. Quasi vero quisquam nostrum istum potius quam Capitolinum Iovem appellet aut hoc perspicuum sit constetque inter omnes, eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de dis immortalibus et omnium esset et cotidie cresceret. Placet igitur.

tur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim qui illos insanos esse dicatis? V. At enim praesentes videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. Quod igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone, eos tu cantheriis albis, nulli calonibus, ob viam Vatinio venisse existimas et victoriani populi Romani Vatinio potius homini rustico quam M. Cato, qui tum erat princeps, nunciavisse? Ergo et illud insilice, quod hodie apparet apud Regillum tamquam vestigium unguiae, Castoris equi credis esse? 12. Nonne mavult illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut, si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet quo modo, nec fabellas aniles proferas. 13. Tum Lucilius: An tibi, inquit, fabellae videntur? Nonne a Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam nonne senatus consultum de Vatinio vides? Nam de Sagram Graecorum etiam est vulgare proverbium, qui quae adfirmant certiora esse dicunt quam illa quae apud Sagram. Hic igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta: Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe, ego autem a te rationes requiro. [*Desunt non nulla.*]

VI. 14. Sequuntur quae futura sunt. Effugere enim nemini id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire quid futurum sit: miserum est enim nihil proficentem angere nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solacium, praesertim quum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat aut quid adfert a cavendum scire aliquid futurum, quum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? qui cornicis cantum notavit, quis sortes? quibus ego credo, ne possum Atti Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed qui ista intellecta sint a philosophis debeo discere, praesertim quum plurimis de rebus divini isti men-

iantur. 15. At medici quoque — ita enim dicebas — saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio, quae unde oriatur non intelligo? Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorium fuit, quod Graeci *στρατήγημα* appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulere, vitae non parcerent: rebantur enim fore ut exercitus imperatorem equo incitato se in hostem immittentem persequeretur, id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi: tibi, si audivisse te dicis, credam, etsi Faunus omnino quid sit nescio. VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intelligo deos esse, quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. 16. Nam Cleanthes, ut dicebas, quatuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum. Alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus. Tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia. Quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, quum ea fiant, non esse multos qui illa metuant et a dis immortalibus fieri existiment. 17. Sed non id quaeritur, sintne aliqui qui deos esse putent, di utrum sint necne sint quaeritur. Nam reliquae causae, quas Cleanthes adfert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, quum disputabimus de providentia deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt, 18. eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius, quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et quum totius mundi convenientiam consensumque adferebas, Zenonisque breves et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea deque eo calore, ex

quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur, omnia que, quae a te nudius tertius dicta sunt, quum docere velles deos esse, qua re et mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. 19. A te autem idem illud etiam atque etiam quae ram, quibus rationibus tibi persuadeas deos esse. VIII. Turbalbus: Equidem attulisse rationes mihi videor, sed eas tu ita refellis, ut, quum me interrogaturus esse videare et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato, quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere, sed ab hac ea quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Qua re, si videtur, noli agere confuse, ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

20. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in partes totam quaestionem divisisti de primaque diximus, consideremus secundam: quae mihi talis videtur fuisse, ut, quum ostendere velles quales di essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas, sed, quum deo nihil praestantius esset, non dubitabas quin mundus esset deus, quo nihil in rerum natura melius esset: modo possemus eum animantem cogitare vel potius ut caetera oculis, sic animo hoc cernere. 21. Sed quum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, adsentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque adsentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus adsentior, non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare, sed quo magis sevocho, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura: ne in terris quidem urbe nostra. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum

quod velis sumere. 22. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: 'Quod ratione utitur, id melius est quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur.' 23. Hoc si placet, iam efficies ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere: 'Quod litteratum est, id est melius quam quod non est litteratum: nihil autem mundo melius: litteratus igitur est mundus.' Isto modo etiam disertus et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixi nihil fieri sine deo nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tubicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur adfert pater iste Stoicorum qua re mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus, et tamen nihil est eo melius: nihil est enim eo pulcrius, nihil salutaris nobis, nihil ornatus aspectu motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas; quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant, nec mehercule iniuria: sunt enim admirabili incredibilique constantia. 24. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt quam naturae. X. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi, quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi vel Hispanienses vel Britannici eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si omnes motus omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas item febres et quartanas divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio

reddenda est. 25. Quod vos quum facere non potestis, tamquam in aram confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus — versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur, callidos autem, quorum tamquam manus opere, sic animus usu concalluit —: is igitur: ‘si aliquid est’ inquit ‘quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit nisi deus? Est igitur deus.’ Haec omnia in eodem quo illa Zenonis errore versantur. 26. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit non distinguitur. Idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius, id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae adrogantiae censet esse. Sit sane adrogantis plaris se putare quam mundum. At illud non modo non adrogantis, sed potius prudentis, intelligere se habere sensum et rationem: haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et: ‘si domus pulera sit, intelligamus eam dominis’ inquit ‘aedificatam esse, non muribus: sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.’ Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum esse, non, quem ad modum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. 27. At enim quaerit apud Xenophontem Socrates unde animum adriperimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, quum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. 28. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non deorum, estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci

rocant, sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

XII. 29. Illa autem, quae Carneades adferebat, quem ad modum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum: corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem nec quod dirimi distrahivē non possit. Quumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est, quasi ferendi et patiendi necessitatem, et, si omne animal tale est, immortale nullum est. Ergo itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est: mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est.

30. Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset, item nihil argenteum, nihil aeneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris: similiter igitur, si omnia, quae sunt, e quibus cuncta constant, mutabilia sunt, nullum corpus esse potest non mutabile: mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile: ita efficitur ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua aut aër aut ignis aut terra est aut id, quod est concretum ex his aut ex aliqua parte eorum. Horum autem nihil est quin intreat.

31. Nam et terrenum omne dividitur et humor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit, ignis vero et aër omni impulsu facillime pellitur naturaque cedens est maxime et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, quum in naturam aliam convertuntur, quod fit, quum terra in aquam se vertit et quum ex aqua oritur aër et quum ex aëre aether quumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereunt, ex quibus constat omne animal, nullum est animal sempiternum.

XIII. 32. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet. Sentit igitur et calida et frigida et dulcia et amara nec potest ullo sensu iucunda accipere et non

accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. Omne igitur animal confitendum est esse mortale. 33. Praeterea, si quid est quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id animal esse non potest: sin autem, quod animal est, id illa necesse est sentiat, et quod ea sentiat, non potest esse aeternum, et omne animal sentit: nullum igitur animal aeternum est. Praeterea nullum potest esse animal in quo non et appetitio sit et declinatio naturalis. Appetuntur autem quae secundum naturam sunt, declinantur contraria, et omne animal appetit quaedam et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est, et quod est contra naturam, id habet vim interimendi: omne ergo animal intereat necesse est. 34. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit nihil esse quod sensum habeat quin id intereat: etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, calor, ut voluptas, dolor, ut caetera, quum amplificata sunt, interimunt, nec ullum animal est sine sensu: nullum igitur animal aeternum est. XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit vel ignea vel animalis vel humida, quod quale sit ne intelligi quidem potest, aut concretum est ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur, alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem nullo modo possunt: necesse est enim in suum quaeque locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

35. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes, quem ipsum non omnes interpretantur uno modo, qui quoniam quid diceret intelligi noluit, omittere, vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem, itaque et animantes, quum calor defecerit, tum interire et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intelligo quo modo calore extincto corpora intereant, non intereant humore aut spiritu amisso, praesertim quum intereant etiam nimio calore. 36. Quam ob rem id quidem commune est de calido: verum tamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal et sentiens in natura atque mundo praeter ignem. Qui magis quam praeter

animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal dicitur? Quo modo autem hoc quasi concedatur sumitis, nihil esse animum nisi ignem? probabilius enim videtur tale quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est nulla se alia admiscente natura, quoniam is, quum inest in corporibus nostris, efficit ut sentiamus, non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt: quidquid est enim quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem: ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire. Ita fit ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. 37. Quid enim? non eisdem vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur: ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque causam Cleanthes adfert cur se sol referat nec longius progrediatur solstitiali orbi itemque aurumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit nox: nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur: non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. 38. Qualem autem deum intelligere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? prudentiamne deo tribuemus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum et nec bonarum nec malorum? Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam, ut apertis obscura adsequamur: at obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? Hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intelligi qui potest in dolore an in labore an in periculo, quorum eum nihil attingit? 39. Nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum deum intelligere qui possumus? Nec vero ulgi atque imperitorum inscitiam despiciere possum, quum a considero, quae dicuntur a Stoicis: sunt enim illa imperitorum: pisces Syri venerantur, omne fere genus bestiarum

Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos: Alabandum Alabandi, Tenedii Tenedem, Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque complures, quos quasi novos et ascripticios cives in caelum receptos putant. XVI. 40. Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

sublimen candens, quem invocant omnes Iovem.

Qua re igitur plures adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo! Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeras deos eosque aut beluarum nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem, aut rerum inanimarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. 41. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi sed omnino intelligi possunt? Quum fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato, sed eequem tam amentem esse putas, qui illud, quod vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde rationem quem ad modum id fieri potuerit aut cur fieri desierit, et ego discam lubenter. Quo modo nunc quidem est, non video quo pacto ille cui 'in monte Oetaeo illatae lampades fuerint', ut ait Accius 'in domum aeternam patris' ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixè, sicut caeteros, qui excesserant vitam. 42. Quamquam quem potissimum Herculem colamus scire sane velim: plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras antiquissimum Iove natum, sed item Iove antiquissimo. Nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lysithoë est is Hercules, quem concerta vixisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditu Nilo natus Aegyptius, quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis, cui inferias adferunt. Quartus Iovis est et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus i.

India, qui Belus dicitur. Sextus hic, ex Alcmena quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter, quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. 43. Quando enim me in hunc locum deducit oratio, docebo meliora me didicisse de colendis dis immortalibus iure pontificio et more maiorum capedunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic quid ei respondeam, qui me sic roget: Si di sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae deae quidem igitur? At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? ne caeteri quidem ergo di, quorum templa sunt dedicata? Age porro: Iovem et Neptunum [deum] numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus di putandi. 44. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret — quid enim philosopho minus conveniens? —, sed ut Stoicos nihil de dis explicare convinceret. Itaque insequēbatur. Quid enim aiebat? si ii fratres sunt in numero deorum, nūm de patre eorum Saturno id negari potest, quem vulgo maxime colunt ad occidentem? Qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes di habendi sunt, Aether et Dies eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolor, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia, quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt aut prima illa tollenda. XVIII. 45. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, caeteros, deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aequae atque illi, apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi di sunt habendi mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius, Theseus, qui Neptuni, reliqui, quorum patres

di, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres? Opinor, etiam magis. Ut enim iure civili qui est matre libera liber est, item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt: qui si deus est, et Orpheus et Rhesus di sunt Musa matre nati, nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi di non sunt, quia nusquam coluntur, quo modo illi sunt? 46. Vide igitur ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est sorore Latonae? An haec quoque dea est? Vidimus enim eius aras delubraque in Graecia: sin haec dea est, cur non Eumenides? Quae si deae sunt quarum et Athenis fanum est et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae, Furiae deae sunt, specularices, credo, et vindices facinorum et sceleris. 47. Quod si tales di sunt ut rebus humanis intersint, Nascio quoque dea putanda est cui quum fana circumimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, et nascentibus Nascio nominata est. Ea si dea est, di omnes illi, qui commemorabantur a te, Honor, Fides, Mens, Concordia: ergo etiam Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si veri simile non est, ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. XIX. Quid autem dicis, si di sunt illi, quos colimus et accepimus, cui non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? Boves igitur et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces canes, lupos, feles, multas praeterea beluas in deorum numero reponemus. Quae si reiiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, reiiciemus. 48. Quid deinde? Ino dea dicitur, quae *Λευκοθέα* a Graecis, a nobis Matuta dicitur, quum sit Cadmi filia, Circe autem et Pasiphaë e Perseide Oceani filia natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? Quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis? quid Medae respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta

patre, matre Idyia procreata est? quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum litteris usitatius. Qui si di non sunt, vereor quid agat Ino: haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. 49. An Amphiarus erit deus et Trophonius? Nostri quidem publicani, quum essent agri in Bœotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortales esse ullos qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi di, est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus aut de caeteris, qui pugnantibus pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est, ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. 50. Atque in plerisque civitatibus intelligi potest augendae virtutis gratia, quo lubentius rei publicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deorum sunt. Itemque Leontidum est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum, apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, quum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: 'Ergo' inquit 'mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus!' XX. 51. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducēbas, quam longe serpant non vides? Solem deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna dea est, ergo etiam Lucifer caeteraeque errantes numerum deorum obtinebunt: igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in deorum numero reponatur? Est enim pulcher: † et ob eam causam, quia speciem habeat admirabilem, 'Thaumante dicitur esse nata: cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratis: quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes rettuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines di putandi. Nostri qui-

dem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consuerunt. 52. Iam si est Ceres a gerendo — ita enim dicebas —, terra ipsa dea est et ita habetur: quae est enim alia Tellus? Si terra, mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Anionem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet aut nihil horum recipiemus nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. 53. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum translatos non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramus. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur, ex quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum, alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt, tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσκουροι* etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex rege Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatores, Zagreus, Eubuleus, Dionysus, secundi [duo], Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux, tertii dicuntur a non nullis Alco et Melampus et Tmolus, Atrai filii, qui Pelope natus fuit. 54. Iam Musae primae quattuor natae Iove altero et . . . , Thelxinoë, Aoede, Arche, Melete, secundae Iove tertio et Mnemosyne procreatae, novem, tertiae Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poëtae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Quumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas, Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris, alter Hyperione, tertius Vulcano, Nili filio, cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur, quartus is, quem heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur, . . . Ialysi, Camiri, Lindi, quintus, qui Colchis fertur Aetam et Circam procreavisse.

XXII. 55. Vulcani item complures, primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt, secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt, tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse, quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominabantur. 56. Mercurius unus Caelo patre, Die matre natus, cuius obscoenus excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit, alter Valentis et Coronidis filius, is qui sub terris habetur idem Trophonius, tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt, quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare, quintus; quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse ob eamque causam Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et literas tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. 57. Aesculapiorum primus Apollinis, quem Arcades colunt, qui specillum invenisse primusque vulnus dicitur obligavisse, secundus secundi Mercurii frater: is fulmine percussus dicitur humatus esse Cynosuris, tertius Arsipi et Arsinoae, qui primus purgationem alvi dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit, cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paullo ante Vulcano natum esse dixi custodem Athenarum, alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur, tertius Iove tertio natus et Latona, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse, quartus in Arcadia, quem Arcades Nomionem appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. 58. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur, secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus, tertiae pater Upis traditur, Glauce mater. Eam Graeci saepe Upin paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove et Proserpina natum, secundum Nilo, qui Nysam dicitur condidisse, tertium Cabiro patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta, quartum

Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici, quintus Niso natus et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. 59. Venus prima Caelo et Die nata, cuius Elide delubrum vidimus, altera spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natus accepimus, tertia Iove nata et Diona, quae nupsit Vulcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur, quarta Syria Cyproque concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus, secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saïtae colunt, tertia illa, quam Iove generatam supra diximus, quarta Iove nata et Coryphe Oceani filia, quam Arcades Coriam nominant et quadrigarum inventricem ferunt, quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse virginitatem suam violare conantem, cui pinnarum talaria adfigunt. 60. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur, secundus Mercurio et Venere secunda, tertius, qui idem est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem et eius modi ex vetere Graeciae fama collecta sunt, quibus intelligis resistendum esse ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc degressi sumus revertamur.

XXIV. 61. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam caeteraque huius modi rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia, aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video, video etiam consecrata simulacra: qua re autem in his vis deorum insit tum intelligam, cum cognovero. Quo in genere vermaxime est Fortuna numeranda, quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget, quae digna certe non sunt deo. 62. Iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum? Exsectum a filio Caelum, vinctum item a filio Saturnum: haec et alia generis eiusdem vos ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani,

ed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem hominibus quod miserandum sit laboratis. Saturnus, quia re saturat annis, Mavors, quia magna vertit, Minerva, quia minuit aut quia minatur, Venus, quia venit ad omnia, Ceres gerendo. Quam periculosa consuetudo! In multis enim hominibus haerebitis. Quid Veiovi facies, quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen quod non possis una littera explicare unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es quam ipse Neptunus. 63. Magnam molestiam suscepit et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum fabularum reddere rationem, vocabulorum cur quidque ita appellatum sit causas explicare. Quod quum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter de rem habere atque hominum opinio sit: eos enim, qui dii appellantur, rerum naturas esse, non figuras deorum. XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosus etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et Orbonae ad aedem Larum et aram Malae Fortunae Exquiliis consecratam videmus. 64. Omnis igitur talis a philosophis pellatur error, ut, quum de dis immortalibus disputemus, dicamus digna dis immortalibus, de quibus habeo ipse quod sentiam, non habeo autem quod tibi adsentiar. Neptunum esse dicis animum cum intelligentia per mare pertinentem, idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos et quales sint dii discere possim, quam quales tu eos esse vis.

65. Videamus ea, quae sequuntur, primum deorumne providentia mundus regatur, deinde consulantur rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo. De quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et maiora exspecto et his, quae dicta sunt, vehementer adsentior. Tum Balbus: Interpellare te, inquit; Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud: efficiam profecto ut fateare. Sed....

[*Multa desunt.*]

Nequaquam istuc istac ibit: magna inest certatio.

.....
*Nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?
 Quam ob rem?*

XXVI. 66. Parumne ratiocinari videtur et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione!

Qui volt esse quod volt, ita dat se res, ut operam dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

*Ille traversa mente mi hodie tradidit repagula,
 Quibus ego iram omnem recludam atque illi perniciem dabo.
 Mihi maerores, illi luctum, exitium illi, exsilium mihi.*

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio hominum solum tributam dicitis, bestiae non habent. 67. Videsne igitur quanto munere deorum simus adfecti? Atque eadem Medea patrem patriamque fugiens:

*postquam pater
 Appropinquat iamque paene ut comprehendatur parat,
 Puerum interea obtruncat membraque articulatim dividit.
 Perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
 Ut, dum nati dissipatos artus captaret parens,
 Ipsa interea effugeret, illum ut maeror tardaret sequi,
 Sibi salutem ut familiari pareret parricidio.*

68. Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

*Maior mihi moles, maius miscendumst malum,
 Qui illius acerbum cor contundam et comprimam.*

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus,

Qui non sat habuit coniugem illexe in stuprum:

de quo recte et verissime loquitur Atreus:

*..... quod in re summa summum esse arbitror
 Periculum, matres coinquinari regias,
 Contaminari stirpem ac misceri genus.*

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret:

*Addo, inquit, huc, quod mihi portento caelestum pater
 Prodigium misit, regni stabilimen^{ti} mei,
 Agnum inter pecudes aurea clarum coma
 Quemdam Thyestem clepere ausum e regia,
 Qua in re adiutricem coniugem cepit sibi.*

69. Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scaena solum referta est his scele-ribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut quem ad modum ratione recte fiat, sic ratione peccetur, alterumque et a paucis et raro, alterum et saepissime et a plurimis, ut satius fuerit nullam omnino nobis a dis immortalibus datam esse rationem quam tanta cum pernicie datam. Ut vinum aegrotis quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere, sic haud scio an melius fuerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera est multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino quam tam munifice et tam large dari. 70. Quam ob rem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis est largita rationem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a dis immortalibus esse consultum: sequitur ergo ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere, non idcirco non optime nobis a dis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur: etiam patrimoniis multos male uti, nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istuc negat? aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim Herculi nocere Deianira voluit, quum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit, nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomica eius aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim et, quum obesse vellent, profuerunt et, quum prodesse; obfuerunt. Ita non fit ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat, nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui

dedit, amice dedit. 71. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut suscipitur nisi consilio capto aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio est homini beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicæ personae, inita subductaque ratione nefaria scelera meditantes. 72. Quid? levitates comicae? parumne semper in ratione versantur? Parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

Quid igitur faciam?

Exclussit, revocat: redeam? non, si me obsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui *in amore summo summaque inopia suave esse dicit*

Parentem habere avarum, illepidum, in liberos

Difficilem, qui te nec amet nec studeat tui.

73. Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

Aut tu illum fructu fallas aut per litteras

Avertas aliquod nomen aut per servolum

Percutias pavidum: postremo a parco patre

Quod sumas quanto dissupas libentius!

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat,

Quem neque quo pacto fallam neque ut inde auferam,

Nec quem dolum ad eum aut machinam commohar,

Scio quidquam: ita omnes meos dolos, fallacias,

Praestigias praestrinxit commoditas patris.

Quid ergo isti doli, quid machinae, quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum, ut Phormio possit dicere:

Cedo senem: iam instructa sunt mi in corde consilia omnia.

XXX. 74. Sed exeamus e theatro, veniamus in forum. Sessum it praetor. Quid ut iudicetur? Qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius? Id se Q. Sossius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabulas publicas. Id quoque L. Alenus fecit, quum chirographum sex primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolossani, coniurationis Iugurthinae. Repete superiora, Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam: posteriora, de incestu rogatione Peducaea, tum haec cotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio: OPE CONSIILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE, inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae, reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt, inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria, inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo, quod C. Aquilius, familiaris noster, protulit: quem dolum idem Aquilius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum. 75. Hanc igitur tantam a dis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus di dederunt, malitiam dederunt: est enim malitia versuta et fallax ratio nocendi: iidem etiam di fraudem dederunt, facinus caeteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. *Utinam* igitur, ut illa anus optat,

ne in nemore Pelio securibus

Caesa accidisset abiegnata ad terram trabes,

sic istam calliditatem hominibus di ne dedissent! qua perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur, innumerabiles autem improbe utuntur, ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem imperitum esse videatur.

XXXI. 76. Sed arguetis identidem hominum esse istam culpam, non deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset, etsi hi quidem homunculi,

sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? Contra deum licet disputare liberius. In hominum vitiis ais esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli: deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum quum Phaëthontem filium sustulit, aut Neptunus, quum Theseus Hippolytum perdidit, quum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? 77. Poëtarum ista sunt, nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque hi tamen ipsi di poetici si scissent pernicioosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur: posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si qui audierunt vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur, tacere praestaret philosophis quam iis, qui se audissent, nocere. 78. Sic, si homines rationem bono consilio a dis immortalibus datam in fraudem malitiamque convertunt, non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa, sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro quanti eius nomen putetis.

XXXII. 79. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia consensu omnium philosophorum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem nemo adsequitur, in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a dis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest utrum nemo valeat an nemo possit valere, sic non intelligo quid intersit utrum nemo sit sapiens an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur di homines negligent:

Nam si curent, bene bonis sit, male malis: quod nunc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. 80. Sin id minus, bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera et alia permulta: propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus idemque doctissimus, P. Rutilius, in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domui suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus C. Marius Q. Catulum praestantissima dignitate virum mori potuit iubere? 81. Dies deficiat, si velim numerare quibus bonis male evenerit, nec minus, si commemorem quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter septimum consul domui suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. XXXIII. Prohiberi melius fuit impediri ne tot summos viros interficeret quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat, illos conservari melius fuit quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. 82. Quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant; nec tamen possumus dicere non plures captivos acerbè quam praedones necatos. Anaxarchum Democritum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus, Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate, cuius morti illacrimari soleo Platonem legens? Videsne igitur deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen

esse sublatum? XXXIV. 83. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat Harpalum, qui temporibus illis praedo felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque quum secundissimo vento cursum teneret, ridens: Videtisne, inquit, amici, quam bona a dis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque homo acutus quum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui quum ad Peloponnesum classem appulisset et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum grandi pondere, quo Iovem ornarat e manubiis Karthaginiensium tyrannus Gelo, atque in eo etiam cavillatus est aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum, eique laneum pallium iniecit, quum id esse [aptum] ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit: neque enim convenire barbatum esse filium, quum in omnibus fanis pater imberbis esset. 84. Idem mensas argenteas de omnibus delubris iussit auferri, in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas et paleras et coronas, quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat eaque se accipere, non auferre dicebat: esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eundemque ferunt haec, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse et per praeconem vendidisse, exactaque pecunia edixisse ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quidque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in homines adiunxit iniuriam. XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit atque in suo lectulo mortuus in † Tympanidis rogam illatus est, eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam hereditatis loco filio tradidit. 85. Invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem adferre peccandi, et recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave

ipsius conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia. Ut enim nec domus nec res publica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exsistent ulla nec supplicia peccatis, sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est honorum et malorum.

86. At enim minora di negligunt neque agellos singulorum nec viticulas persequuntur nec, si uredo aut grandio quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit, ne in regnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis: quasi ego paullo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute. XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae a dis se habere, virtutem autem nemo umquam acceptam deo rettulit. 87. Nimirum recte: propter virtutem enim iure laudamur et in virtute recte gloriamur: quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti aut re familiari aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, tum dis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi adsumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias dis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum et maximum ob eas res appellat, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. 88. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur: sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus, tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opes, Victoriae facultas a dis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt, ut Diogenes dicebat, vim omnem

deorum ac potestatem. XXXVII. 89. At non numquam bonos exitus habent boni. Eos quidem adripimus attribui-
musque sine ulla ratione dis immortalibus. At Diago-
ras, quum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur,
atque ei quidam amicus: 'Tu, qui deos putas humana
negligere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis quam
multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi
pervenerint?' 'Ita fit' inquit: 'illi enim nusquam picti sunt,
qui naufragia fecerunt in marique perierunt.' Idemque, quum
ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti
dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem
navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias
laborantes quaesivitque num etiam in iis navibus Diago-
ram vehi crederent. Sic enim res se habet, ut ad prospe-
ram adversamve fortunam qualis sis aut quem ad modum
vixeris nihil intersit. 90. Non animadvertunt, inquit, omnia
di, ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scien-
tes praetermittunt, magna culpa est. XXXVIII. At deo ne
excusatio quidem est inscientiae. Quem vos praeclare de-
fenditis, quum dicitis eam vim deorum esse, ut, etiam si
quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae
a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deo-
rum! Ferretne civitas ulla latorem istius modi legis, ut con-
demnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

*Quinam Tantalidarum internicioni modus
Paretur? aut quaenam umquam ob mortem Myrtili
Poenis luendis dabitur satias supplici?*

91. Utrum poëtae Stoicos depravarint an Stoici poëtis de-
derint auctoritatem non facile dixerim. Portenta enim ab
utrisque et flagitia dicuntur. Neque enim, quem Hippo-
nactis iambus laeserat aut qui erat Archilochi versu vulne-
ratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso
continebat, nec, quum Aegisthi libidinem aut quum Paridis
videmus, a deo causam requirimus, quum culpa paene vo-
cem audiamus, nec ego multorum aegrorum salutem non
ab Hippocrate potius quam ab Aesculapio datam iudico, nec
Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline

potius Spartaë quam a Lycurgo datam. Critolaüs, inquam, evertit Corinthum, Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, deus. 92. At subvenire certe potuit et conservare urbes tantas atque tales. XXXIX. Vos enim ipsi dicere soletis nihil esse quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo: ut enim hominum membra nulla contentione mente ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia fingi, moveri mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione: materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit, eius autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam: hanc igitur quocumque se moveat efficere posse quidquid velit. Itaque aut nescit quid possit aut negligit res humanas aut quid sit optimum non potest iudicare. Non curat singulos homines. 93. Non mirum, ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnet, quid mirum est omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed quo modo iidem dicitis non omnia deos persequi, iidem vultis a dis immortalibus hominibus dispertiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent, audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo non esse eam tam occupatam quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem, cur tam multos deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt? Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollorem, sed ut intelligeretis quam esset obscura et quam difficiles explicatus haberet.

XL. 94. Quae quum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem: Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quon-

iam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen et pro deorum templis atque delubris proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque urbem religione quam ipsis moenibus cingitis: quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. 95. Tum Cotta: Ego vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi, disserere malui quam iudicare et facile me a te vinci posse certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove, quae ipsa tamen tam levia non sunt quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec quum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

FRAGMENTA.

EX LIBRO DE NATURA DEORUM TERTIO.

Intelligebat Cicero 'falsa esse quae homines adorarent: nam quin multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent', ait tamen 'non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.' Lactantius div. instt. lib. II. c. 3.

Cicero de natura deorum disputans sic ait: 'Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, quum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera, sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est.' Idem ibid. II. c. 8.

Adduci . . primum hoc ut credamus non possumus, immortalē illam praestantissimamque naturam divisam esse per sexus et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas. Quem quidem locum plene iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis litteris explicavere quam Graecis, et ante omnes Tullius, Romani disertissimus generis, nullam veritus impietatis invidiam, ingenue, constanter et libere quid super tali opinione sentiret pietate cum maiore monstravit. A quo si res sumere iudicii veritate conscriptas, non verborum luculentias pergeritis, perorata esset et haec causa nec secundas, ut dicitur, actiones nobis ab infantibus postularet. Sed quid aucupia verborum splendoremque sermonis peti ab hoc dicam, quum sciam esse non paucos, qui aversentur et fugiant libros de hoc eius, nec in aurem velint admittere lectionem opinionum suarum prae-

sumpta vincentem, quumque alios audiam mussitare indignantes et dicere oportere statui per senatum, aboleantur ut haec scripta, quibus Christiana religio comprobetur et vetustatis opprimatur auctoritas? Arnobius lib. III. cap. 6 sq.

Cicero de natura deorum lib. III. 'Quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius quique dulcitudine praeter caeteros sensus commovetur.' Nonius Marcell. p. 96, 30. ed. Merc.

EX LIBRIS DE NATURA DEORUM INCERTIS.

Tullius in libris de natura deorum tria milia annorum dixit magnum annum tenere. Servius ad *Virg. Aen.* lib. III. v. 284. cl. horum librorum II. cap. 20. §. 51. et *Fragm. Hortensii* ap. Serv. ad *Virg. Aen.* lib. I. v. 269. et ad lib. III. v. 284.

... *apud Ciceronem de N. D. LT.*, ubi de Cleomene Lacedaemonio... Maii vett. interpretes *Virgilii* p. 45. ed. Mediol.
